

Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἐπιτομή

*ἔκτῃ κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ διαγωνισμῷ
διὰ τὴν τετραετίαν 1909-1913*

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ
1910

ΔΡΑΧ. 1.30

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Ἄριθ. $\frac{\text{Πρωτ. } 11,300}{\text{Διεκπ. } 10,827}$

Ἐν Ἀθήναις τῇ 13ῃ Ἀυγούστου 1909.

Πρὸς τὸν κ. Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΝ

Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι κατ' ἀπόφασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἐποπτικῆς Ἐπιτροπείας ἡ τιμὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὑπὸ Α Διομήδους Κυριακοῦ ἐκ φύλλων τυπογραφικῶν 6 $\frac{1}{2}$, ὥρισθη εἰς δραχμὰς μίαν καὶ λεπτὰ τριάκοντα (1,30) τὸ δὲ ἐπιθετόν βιβλίόνημον χρώματος ῥοδίνου ἔσται ἀξία λεπτῶν τριάκοντα καὶ ἕξ (36).

Ἐντελλόμεθα, ὅπως συμμορφωθῆτε πρὸς τὰς ἀποφάσεις ταύτας. ἐκτυλώσητε δὲ τὴν παρούσαν ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ περικαλύμματος τοῦ βιβλίου κάτωθι τῆς θέσεως, εἰς ἣν κατὰ νόμον ἐπικollᾶται τὸ βιβλίόσημον.

Ὁ Ὑπουργὸς

Κ. ΓΕΡΟΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Γ ΒΕΝΘΥΛΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ
Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ
1909

Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἑθν. Πανεπιστημίῳ

ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΓΚΡΙΘΕΙΣΑ

*Ἐν τῷ κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῷ διὰ τὴν
τετραετίαν 1909—1913.*

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΑΙ Δ. Χ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΣ & Μ. ΣΑΛΙΒΕΡΟΣ

1909

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τὸν κ. *Α. Διομήδην Κυριακόν,*
καθηγητὴν τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

Ἐπιστρέφουσα ὑμῖν ἡ Σύνοδος τὴν ὑποβληθεῖσαν Αὐτῇ πρὸς ἔγκρισιν Ἐκκλησιαστικὴν ὑμῶν Ἱστορίαν πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις σπουδαζόντων, γνωρίζει ὑμῖν, ὅτι, κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ α' γραμματέως τῆς Ἱ. Συνόδου ἀρχιμ. Πολυκάρπου Θωμᾶ, τοῦ τοῦ σύγγραμμά ὑμῶν τοῦτο κατὰ Συνοδικὴν ἐντολὴν διεξεληθόντος, οὐδὲν περιέχεται ἐν αὐτῷ ἀπᾶλλον τοῖς δόγμασι τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολ. Ἐκκλησίας.

† Ὁ Ἀθηνῶν **ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ** πρόεδρος

† Ὁ Κεφαλληνίας **ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ**

† Ὁ Ἡλείας **ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ**

† Ὁ Μεσσηνίας **ΜΕΛΕΤΙΟΣ**

† Ὁ Μαντινο-Κυνουρίας **ΓΕΡΜΑΝΟΣ**

Ὁ Γραμματεὺς

Ἄρχιμ. **ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΘΩΜΑ**

ΝΟΜΟΣ ΓΣΑ
010527
ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ
ΤΑΜΕΙΟΝ ΣΦΡΑΓΙΣΤΟΥ ΧΑΡΤΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1.

Τι είναι Ἐκκλησία καὶ τί Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία;

Ἐκκλησία σημαίνει κυρίως συνέθροισιν, ἄθροισμα. (Ἐνταῦθα δ' ἐννοοῦμεν ἐκκλησίαν τὸ ἄθροισμα τῶν εἰς Χριστὸν ὡς σωτῆρα αὐτῶν πιστευόντων ἢ τὸ σύνολον τῶν ἀναγνωρίζοντων αὐτὸν ὡς ἀρχηγὸν τῆς θρησκείας των. Ἐκκλησιαστικὴ δὲ Ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς ταύτης Ἐκκλησίας, ἡτοι ἡ ἔκθεσις τῆς ἰδρύσεως, ἐξάπλωσεως, ἀναπτύξεως καὶ ἐν γένει τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ δηλ. Ἱστορία ἐξετάζει πῶς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς κηρύξας τὴν θρησκείαν του καὶ δι' αὐτῆς προσελκύσας περὶ ἑαυτὸν μαθητὰς ἰδρύσας τὴν Ἐκκλησίαν· πῶς οἱ μαθηταὶ του διέδωκαν τὴν διδασκαλίαν του, ἣτις ἔπειτα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξῆπλώθη ὅπου σήμερον βλέπομεν αὐτὴν διαδεδομένην· πῶς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ποῖαι αἰρέσεις ὡς ἐκ τούτου προήλθον καὶ πῶς οἱ χριστιανοὶ ἐχωρίσθησαν εἰς τοσαύτας διακεκριμένας ἐκκλησίας, ὅπως σήμερον βλέπομεν· ποῖαι ἐπίσημοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀνεφάνησαν κατὰ διαφόρους ἑποχάς· πῶς ἐγένετο ἡ διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τοῖς ἀρχαιότατοις χρόνοις καὶ ποῖας μεταβολὰς κατὰ μικρὸν ὑπέστη τὸ ἐκκλησια-

στικὸν πολίτευμα· πῶς ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἡ χριστιανικὴ λατρεία καὶ πῶς σήμερον ἔχει ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις. Τέλος ὅποια ἦσαν τὰ ἔθνη τῶν χριστιανῶν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν διαίρουμεν εἰς τέσσαρας περιόδους· Α΄) εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου (1-313)· Β΄) ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ σχίσματος μεταξύ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας (313-860)· Γ΄) ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860-1453)· καὶ Δ΄) ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (1453-1907).

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄.

Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου (1-313 μ. Χ.).

§ 2.

Τίς ἦτο ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ;

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου περιλαμβάνετο ἐν τῷ ῥωμακικῷ κράτει, ἡ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἦτο πανταχοῦ σχεδὸν διαδεδομένη. Ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάστασις τῶν ἐθνῶν ἦτο οἰκτρά. Αἱ ἔθνηκαὶ θρησκείαι καὶ καθ' ἑαυτὰς θεωρούμεναι, ὡς θεοποιῦσαι τὴν κτίσιν καὶ διδάσκουσαι τὴν λατρείαν ταύτης ἀντὶ τοῦ κτίσαντος καὶ ὡς ἀποδίδουσαι τοῖς θεοῖς ἀτελείας καὶ ἀνθρώπινα πάθη, ἦσαν διαστροφῆ φανερά τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀποπλάνησις μεγάλη, ἥτις ὡς ἐπακόλουθον εἶχε τὴν ἠθικὴν ἐξαχρείωσιν τῶν ἀνθρώπων· διότι κατὰ τὰς ἐννοίας, ἃς ἔχει τις περὶ Θεοῦ, μορφώνει καὶ τὰς ἠθικὰς αὐτοῦ ἐννοίας. Ὅταν λατρεύῃ τις θεοὺς διεσφαρμένους, δὲν δύναται νὰ εἶναι αὐτὸς ἠθικός. Τὰ διὰ τῆς μυθολογίας ἀποδιδόμενα

ἐγκλήματα εἰς τοὺς θεοὺς ἐξηγνίζοντο τρόπον τινὰ εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔθεωροῦντο ὡς ἐπιτετραμμένα. Τοιαῦτα ἴσταν καὶ αὐταὶ αἱ θρησκεῖαι τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων, τῶν μᾶλλον πεπολιτισμένων ἐκ τῶν ἐθνικῶν λαῶν, οὐς ἄλλως δικαίως διὰ τὴν φιλολογίαν αὐτῶν καὶ τὴν τέχνην ὡς κλασσικοὺς θαυμάζομεν. Αἱ ἐθνικαὶ θρησκεῖαι ἀποβαλοῦσαι εἴ τι καλὸν ἀρχικῶς ἐκέκτηντο εἶχον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὸν ὑπακτον βαθμὸν διαφθορῆς, ἀφ' οὗ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις π. χ. καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες τῆς Ῥώμης, ἀνθρώποι ἀκολαστότατοι, ἐτιμῶντο μετὰ τῶν θάνατόν των ὡς θεοί. Τὴν διαφθορὰν τῶν ἐθνικῶν λαῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀποδεικνύουσι πρὸ πάντων τὰ συνήθη πρὸς τέρψιν τοῦ λαοῦ διδόμενα θεάματα τῶν μονομαχιῶν καὶ θηριομαχιῶν ἐν τοῖς ἀμφιθεάτρεις, ἐν οἷς χιλιάδες πολλάκις ἀνθρώπων καταδίκων, δούλων ἢ αἰχμαλώτων, ἀηλεῶς κατεσφάζοντο ἢ κατεσπαράσσοντο, ἢ ἀθλία κατὰστασις τῶν δούλων καὶ ἡ ἀνήκουστος ἐκλυσις τῶν ἱερῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, ἥτις ἐπήνεγκε τὸν ἐξευτελισμὸν τῆς γυναικός. Ἐνῶ δὲ οἱ λαοὶ ἐτέλουν ἐν τῇ παχυλῇ ταύτῃ δεισιδαιμονίᾳ καὶ φοβερᾷ ἀνηθικότητι, οἱ πεπαιδευμένοι ἢ ἠπίστου καὶ ἠδιαφόρου περὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς τῶν λαῶν ἢ ἀνεζήτουν καθαρῶτεραν τινὰ ἀλήθειαν. Πολλοὶ τῶν φιλοσόφων τούτων καὶ μάλιστα ὁ Πυθαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἀνυψώθησαν εἰς πολλὰς καθαρὰς ἐννοίας περὶ Θεοῦ, ψυχῆς καὶ ἀθανασίας, περὶ αὐτῶν δηλ. τῶν βάσεων τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ἐπολέμησαν τὴν πολυθειαν καὶ τοὺς μύθους αὐτῆς, ἀλλ' αἱ ιδέαι αὐτῶν, μείνασαι κτῆμα ὀλίγων τινῶν μόνων πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀναμορφώσωσι θρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς τὴν ἀρχαίαν κοινωνίαν. Ἡ ἀνάπλασις αὕτη, ἡ σωτηρία, ἐμελλε νὰ προσέλθῃ ἄλλοθεν.

Οἱ Ἰουδαῖοι ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦντες εὕρισκοντο εἰς καλλιτέραν κατάστασιν ὑπὸ ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν. Παρ' αὐτοῖς εἶχεν ἀναλάμψει τῆς θεογνωσίας τὸ φῶς· διότι διὰ τοῦ Μωϋσέως

καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν καὶ θεοπνεύστων προφητῶν εἶχον διδαχθῆ τὴν θρησκείαν τοῦ ἐνός καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἡ μωσαϊκὴ θρησκεία δὲν ἦτο ἡ τελεία ἀποκάλυψις τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας· ἦτο μόνον προπαρασκευὴ εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ ἀναφανθῆ τελείαν θρησκείαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν προκατήγγειλαν οἱ προφῆται. Ἐντεῦθεν αἱ ἐλλείψεις τῆς θρησκείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἰδίως ἡ παρ' αὐτῇ ἰδέα τοῦ Θεοῦ ὡς Θεοῦ μόνων τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ ὡς κυρίου, ἐν πρέπει ὡς δούλος ὁ ἄνθρωπος νὰ φοβῆται, αἱ ὑπεραυστηραὶ αὐτῆς διατάξεις καὶ ἡ ὕλικὴ δι' αἱματηρῶν θυσιῶν τελουμένη λατρεία αὐτῆς. Καθὼς δὲ αἱ ἐθνικαί, οὕτω καὶ ἡ μωσαϊκὴ θρησκεία ἐπέλει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν παρακμῇ, διαφθαρεῖσα καὶ παραμορφωθείσα παρὰ τῶν διδασκάλων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τῶν Φαρισαίων, διὰ νέων προσθηκῶν καὶ ἐξηγήσεων. Οὕτως εἶχεν ὁ κόσμος ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς, ὅτε ἐλθόντος τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου ἐπεφάνη ὁ Σωτὴρ, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἵνα ἰδρῦσῃ τὴν ἀληθῆ θρησκείαν, ἥτις ἐμελλε διαδιδασκούμενη εἰς τὸν κόσμον νὰ ἀναγεννήσῃ ἠθικῶς αὐτόν.

§ 3.

Πῶς ἰδρῦθη διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία καὶ ποῦ διεδόθη τὸ πρῶτον ;

Ἡ ἐκκλησία ἰδρῦθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις κατὰ τὴν Γραφὴν ἐγεννήθη ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου, εἶναι δὲ ὁ ἐνσαρκωθεὶς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὡς ἔτος γεννήσεως θεωρεῖται τὸ 754 ἀπὸ κτίσεως Ῥώμης. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκπληρῶν τὰς προφητείας τῶν ἀρχαίων προφητῶν καὶ ὡς ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐπαγγελθεὶς Μεσσίας παραστάς, ὅποιον κατέδειξεν αὐτόν καὶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος τῶν προφητῶν Ἰωάννης ὁ βαπτιστής, ἀνύψωσε μὲν τὴν μωσαϊκὴν θρησκείαν εἰς τὴν ὑψίστην πνευματικὴν τελειότητα, ἐξήπλωσε δὲ τὴν ἀληθεστάτην θεογνωσίαν διὰ τῶν

ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον. Ἐμφανισθεὶς τὸ πρῶτον ἐν Γαλιλαίᾳ, ἤρχισεν ἐκεῖ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ, περιερχόμενος τὰς πόλεις καὶ τὰς κώμας, συνήθροισε δὲ πολλοὺς μαθητὰς περὶ ἑαυτὸν καὶ ἰδίως τοὺς δώδεκα, τοὺς ἀποστόλους κληθέντας. Τὰ ὀνόματα τῶν ἀποστόλων τούτων εἶναι Ἀνδρέας καὶ Πέτρος, Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης, Ματθαῖος, Θωμᾶς, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος, Ἰάκωβος ὁ τοῦ Ἀλφαίου καὶ Ἰούδας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, Σίμων ὁ ζηλωτῆς καὶ Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης. Τὸ πλῆθος συνέρρει προθύμως πρὸς αὐτὸν ἐκπληττόμενον οὐ μόνον ὑπὸ τῆς διδασκαλίας του, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἔργων του· διότι ἐθεράπευε τοὺς νοσοῦντας, κωφοὺς ἐποίει νὰ ἀκούωσι, τυφλοὺς νὰ βλέπωσι, λεπροὺς νὰ εἶνε καθαροί, χωλοὺς νὰ περιπατῶσι καὶ ἄλλα ὅμοια ἐποίει θαύματα, ὧν πλήρη εἶναι τὰ εὐαγγέλια τὰ τὸν βίον αὐτοῦ διηγούμενα. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ὕψωσε τὴν θρησκείαν εἰς τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀξίαν, εἶναι δὲ ἡ καθαρωτάτη ἀποκάλυψις καὶ διατύπωσις τῆς θρησκείας. Ὁ Θεὸς εἶναι, ἐδίδασκε, πατὴρ πάντων τῶν ἀνθρώπων, οὐ μόνον τῶν Ἰσραηλιτῶν, οἱ δὲ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους προωρισμένοι διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης νὰ ἀποτελέσωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, πνευματικὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ λατρεία αὐτοῦ. Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη πρέπει νὰ εἶναι ἀληθής, οὐχὶ δὲ ὅπως ἡ τῶν Φαρισαίων κατὰ τὸ φαινόμενον. Διὰ τοῦτο ἔλεγεν, ὅτι δὲν θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὁ λέγων Κύριε, Κύριε, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ ἐν οὐρανοῖς πατρὸς. Καὶ ἡ προσευχὴ πρέπει νὰ γίνηται ἀπὸ καρδίας, οὐχὶ κατὰ τύπον. Ὁ θέλων ἀληθῶς νὰ προσευχηθῇ, ἔλεγεν, εἰσέρχεται εἰς τὸ μᾶλλον ἀπόκρυφον μέρος τοῦ οἴκου του καὶ ἐκεῖ ἀναπέμπει τὴν δέησίν του πρὸς τὸν Θεόν, δὲν προσεύχεται δὲ ὅπως ἐπιδειχθῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καθὼς ἔπραττον οἱ Φαρισαῖοι. Ὁμοίως καὶ ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη πρέπει νὰ εἶναι εἰλικρινής, οὐχὶ δὲ πρὸς ἐπίδειξιν, ἐκτεινομένη ἐπὶ πάντων καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς. Ἡ ἀριστερά, ἔλεγεν, ἄς μὴ γνωρίζῃ τί ποιεῖ ἡ δεξιὰ. Πάντες οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἀγάπης ἡμῶν,

καὶ αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ ἡμῶν. Τότε εἴμεθα ἄξιοι υἱοὶ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁμοιαζομεν αὐτῷ, ὅστις ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροῦς καὶ ἀγαθοῦς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Πρὸς τὴν ἠθικὴν ταύτην τελειότητα τοῦ Θεοῦ πρέπει πάντες νὰ σπεύδωμεν.

Ἡ μετάνοια καὶ ἡ εἰς Χριστὸν ὡς τὸν σωτῆρα πίστις, δι' ἧς μεταδίδεται τῷ πιστεύοντι τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, εἶναι ἡ ὁδὸς πρὸς ἐπιστροφήν εἰς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς σωτηρίαν. Ἐν τῇ μελλούσῃ κρίσει ἕκαστος μέλλει νὰ κριθῆ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Καθόλου εἶπεν διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου ἐπολεμήθη ἡ εἰς ἐξωτερικοὺς τύπους περιοριζομένη εὐσέβεια καὶ ἠθικὴ τῶν Φαρισαίων, ἡ δὲ μωσαϊκὴ ἀπεπνευματίσθη καὶ προσέλαβε καθολικόν, παγκόσμιον χαρακτήρα. Διὰ τοῦτο ἡ πάλαι μωσαϊκὴ θρησκεία ἔμελλε τοῦ λοιποῦ νὰ καταργηθῆ. Κατὰ ταῦτα δύναται νὰ ὀρισθῆ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διδασκόμενα θρησκεία, ὡς ἡ παγκόσμιος μονοθεϊστικὴ θρησκεία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀγάπης. Δὲν ἐδίδαξε δὲ μόνον ὁ Κύριος τὴν τελειάν ταύτην θρησκείαν, ἀλλὰ παρέστησε καὶ ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ζῶσαν. Ὁ βίος του ἴσταται ὡς ἀνέφικτον πρότυπον τῆς καθαρωτάτης εὐσεβείας καὶ ἠθικῆς. Ἐνεκα τῆς διδασκαλίας του ταύτης μετὰ μόλις τριετῆ ἐνέργειαν καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ διὰ προδοσίας τοῦ Ἰούδα συλληφθεὶς, ἀφ' οὗ πρὸ μικροῦ παρέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ τὸ κυριακὸν κληθὲν δεῖπνον, κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ σταυροῦ θάνατον περὶ τὸ Ἔθρον ἔτος τῆς ἡλικίας του ὡς ψευδῆς δῆθεν Μεσσίας καὶ αὐτὸν Υἱὸν Θεοῦ ποιῶν. Τὸν θάνατον αὐτοῦ κηρύττει ἡ Γραφὴ ὡς θυσίαν, ἣν προσέφερε τῷ Θεῷ ὑπὲρ τοῦ ἁμαρτωλοῦ κόσμου, ὡς τὸ μέσον, δι' οὗ κατατλήσῃ ὁ ἄνθρωπος τῷ Θεῷ. Ὁ τάφος δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατήσῃ τὸν δόντα τῷ κόσμῳ τὴν ζωὴν. Τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰ εὐαγγέλια ἀνέστη. Μετὰ τῆς πίστεως δὲ εἰς τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ ἐξεληθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον ἐκήρυξαν τὸ εὐαγγέλιον, τὴν καλὴν δηλ. ἀγγελίαν περὶ τῆς ἐλευσεως τοῦ Σωτῆρος, περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, διδάσκοντες τοὺς πιστεύοντας νὰ τηρῶσι πάντα, ὅσα ἐνετείλατο αὐτοῖς, καὶ βαπτίζοντες εἰς

τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Διὰ τοῦ Κυρίου ἐτέθη ὁ θεμέλιος λίθος τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' οὗ ὠκοδόμησαν οἱ ἀπόστολοι τὸ οἰκοδόμημα αὐτῆς. Οἱ ἀπόστολοι ἤρξαντο τοῦ ἔργου τοῦ κηρύγματος τῆ πεντηκοστῆ τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου (τῷ 33 μ. Χ.), καθ' ἣν ἡμέραν, ἐπιφοιτήσαν ἐπ' αὐτοὺς τὸ πανάγιον Πνεῦμα, ἐπέπλησεν αὐτοὺς θάρρους καὶ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς νέας πίστεως. Ἡ πρώτη ἐκκλησία συνέστη ἐκ τῶν πιστευσάντων ἐν Ἱερουσολύμοις διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἰακώβου, τοῦ πρώτου γενομένου ἐπισκόπου τῆς πόλεως ταύτης. Ἐκεῖθεν δὲ ἤρχισε νὰ διαδίδηται τὸ Εὐαγγέλιον εἰς ἅπασαν τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν, ἀφ' οὗτου, ἕνεκα διωγμοῦ τινος, καθ' ὃν ἐμαρτύρησε πρῶτος ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ ὁ Στέφανος (36 μ. Χ.), διεσκορπίσθησαν οἱ ἀδελφοί. Ἐν Ἀντιοχείᾳ συνέστη ἡ πρώτη ἐκκλησία ἐξ ἐπιστρέψαντων ἐθνικῶν, ἐκεῖ δὲ ἐκλήθησαν οἱ μαθηταὶ τῶν Ἀποστόλων τὸ πρῶτον χριστιανοί. Οἱ πλείστοι τῶν Ἀποστόλων ἀπέθανον ἐν τῷ κηρύγματι μαρτυρικὸν θάνατον. Ὁ Πέτρος ἐκήρυξε τὸ εὐαγγέλιον ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ τοῖς ἐνδοτέροις τῆς Ἀσίας, λέγεται δέ, ὅτι ἐμαρτύρησεν ἐν Ρώμῃ (64 μ. Χ.). Ὁ Ἰωάννης ἀποκατέστη ἐν Ἐφέσῳ καὶ ἐκεῖθεν διήθυνε τὰς ἐκκλησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Διωχθεὶς ἐπὶ Δομετιανοῦ καὶ ἐξορισθεὶς εἰς Πάτμον, ἠλευθερώθη ἐπὶ Νερούα, καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἐφέσῳ ἐν βαθυτάτῳ γήρατι (100 μ. Χ.). Ἰάκωβος ὁ πρεσβύτερος ἐμαρτύρησεν ἐν Ἱερουσολύμοις ἐπὶ τοῦ ἐπὶ Ἀγρίππα διωγμοῦ (44 μ. Χ.). Ἰάκωβος ὁ νεώτερος, ὁ τοῦ Ἀλφαίου, ὁ μείνας ὡς ἐπίσκοπος Ἱερουσολύμων, ὑπέστη καὶ αὐτὸς τὸν διὰ λιθοβολισμοῦ θάνατον ἐν τῇ αὐτῇ πόλει τῷ 66 μ. Χ. Ὁ Ἀνδρέας κατὰ ἀρχαίας παραδόσεις ἦλθεν εἰς τὴν Θράκην, τὴν Ἀχαΐαν καὶ τὴν Συρίαν, ὁ Φίλιππος εἰς τὴν Φρυγίαν, ὁ Θωμᾶς εἰς τὴν Περσίαν, ὁ Βαρθολομαῖος εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ τὴν Ἀραβίαν καὶ ὁ Ματθαῖος εἰς τὴν Αἰθιοπίαν. Οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι ἀγνοοῦμεν ποῦ ἐκήρυξαν. Εἰς τοὺς ἀποστόλους τούτους συνηριθμήθη καὶ ὁ Παῦλος, ὁ πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Σαῦλος καλούμενος, ὅστις, ἐν ᾧ πρότερον ἦτο πολέμιος τοῦ

εὐαγγελίου ἐκ ζήλου φαρισαϊκοῦ καὶ κατεδίωκε τὴν Ἐκκλησίαν, αἰφνης κληθεὶς παρὰ τοῦ Κυρίου, ἐν ᾧ μετέβαινεν εἰς Δαμασκὸν πρὸς καταδιώξιν τῶν ἀδελφῶν, ἐγένετο ἀπόστολος (37 μ. Χ.) καὶ εἰργάσθη μετὰ μεγάλου ζήλου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς νέας πίστεως. Ἐνήργει δὲ ὑπὲρ αὐτῆς διὰ διαφόρων ἀποστολικῶν πορείων, καθ' ἃς ἦλθεν εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἑλλάδα (ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐκήρυξεν ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ εἰς τὴν Κόρινθον), καὶ διὰ τῶν ἐπιστολῶν του. Ἀπέθανε δὲ καὶ αὐτὸς μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Ρώμῃ (64 μ. Χ.). Τοιοῦτοτρόπως διὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων ἰδρῦθη καὶ διεδόθη τὸ πρῶτον ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία.

§ 4.

Ποῦ ἐξηπλώθη μετὰ ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς καὶ πρὸς τίνας δυσχερείας ἐπάλαισεν ἢ ἐξάπλωσις του;

Τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων ἐξηκολούθησαν οἱ μαθηταὶ αὐτῶν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐν γενεῖ, ἐντὸς δὲ βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος ἦτο ἐξηπλωμένος ὁ χριστιανισμὸς εἰς ἅπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Περί τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος ὑπῆρχε πλῆθος ἐκκλησιῶν ἐν Ἀσίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Αἰγύπτῳ, Ἀφρικῇ, Θράκῃ, Μακεδονίᾳ, Ἑλλάδι, Ἰταλίᾳ, Γαλλίᾳ, Ἰσπανίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν κατοικῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ἦσαν χριστιανοί. Ἀλλὰ μηδεὶς ἄς φαντασθῇ, ὅτι ἡ ἐξάπλωσις αὕτη ἐγένετο εὐκόλως καὶ ἄνευ ἀγώνων. Ὑπῆρχον μὲν εὐμενεῖς τινες περιστάσεις εἰς τὴν ἐξάπλωσιν ταύτην, ἰδίως ἡ ἔνωσις παντὸς σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου διὰ τῶν Ῥωμαίων, ἧτις ἠνέκλυνε τὴν συγκοινωνίαν, καὶ ἡ γενικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δι' ἧς εὐκόλως ἠδύναντο τὰ ἑλληνιστὶ γραφέντα συγγράμματα τῶν ἀποστόλων νὰ ἐξαπλωθῶσι καὶ ἔννοηθῶσι πανταχοῦ, ἀλλὰ πόσα ὑπῆρχον ἐκατέρωθεν μεγάλα προσκόμματα! Ἡ ἀρχαία κοινὴ ἐπρεπε νὰ λησμονηθῇ

πάσας τὰς παραδόσεις τῆς, ὀλόκληρον τὸν πρότερον βίον τῆς, ἵνα ἀσπασθῇ τὴν νέαν πίστιν, ἣτις ἤξιον τὰ πάντα νὰ μεταβάλῃ καὶ νὰ στηριχθῇ τὸ κοινωνικὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ νέων βάσεων. Οἱ ἄρχοντες τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, πρῶτοι οἱ αὐτοκράτορες, ὑπόπτευσαν τοὺς χριστιανούς· διότι ἐπολέμουν τὴν ἐπικρατοῦσαν τοῦ κράτους θρησκείαν. Οἱ φιλόσοφοι ἐθεώρουν ἀνάξιον ἑαυτῶν καὶ τῆς ὅλης ἀρχαίας ἐθνικῆς σοφίας, ἣν ἀντεπροσώπευσαν, νὰ δώσωσι προσοχὴν εἰς τὴν ἐκ τῆς Ἰουδαίας ἐρχομένην νέαν σοφίαν (θρησκείαν). Οἱ ἱερεῖς ἐβλεπον διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ προσβαλλόμενα τὰ συμφέροντα αὐτῶν. Ὁ ἐθνικὸς τέλος λαὸς ἔτρεφε περὶ τῶν χριστιανῶν διαφόρους μωρὰς προλήψεις, καὶ τοῦτο διότι οἱ χριστιανοὶ ἕνεκα τῶν διωγμῶν ἠναγκάζοντο νὰ κρύπτωσι τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν λατρείαν αὐτῶν ἀπὸ τῶν ὀμμάτων τῶν ἐθνικῶν. Πόσον ἀνόητα περὶ τῶν χριστιανῶν ἐφρόνουν οἱ ἐθνικοὶ ὄχλοι, δεικνύει καὶ τοῦτο μόνον, ὅτι ἐνόμιζον αὐτοὺς ἀθέους, διότι δὲν ἐβλεπον εἰδῶλα εἰς τοὺς τύπους τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν συναθροίσεων! Ἐπειδὴ δὲ ἀπέφευγον τὰς διασκευὰς τῶν ἐθνικῶν τὰς μετὰ μεγάλης ἀνηθικότητος συνδεδεμένας καὶ ἐτέλουν τὰ τῆς λατρείας τῶν ἐν τῷ κρυπτῷ, ἐνόμιζον αὐτοὺς μισανθρώπους καὶ ὡς τελούντας κατὰ τὸν καιρὸν τῆς λατρείας ἀθεμιτοῦργίας ἢ ἐφρόνουν, ὅτι ἐν τῷ κρυπτῷ ἐποίουν συνωμοσίας κατὰ τῶν καθεστώτων! Ἐνεκα πάντων τῶν λόγων τούτων δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι σφοδροὶ ἠγείροντο πολλάκις κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί. Εἰς τὰ προσκόμματα ταῦτα προσετίθετο καὶ ἡ ἀντίπραξις τῶν πανταχοῦ ἔκτοτε ἐξήπλωμένων Ἰουδαίων, οἵτινες ἀπεστρέφοντο τοὺς χριστιανούς, θεωροῦντες αὐτοὺς ὡς ἀποστάτας ἀπὸ τῆς πατροπαράδοτου μωσαϊκῆς θρησκείας. Καὶ ὅμως κατὰ πάντων τούτων τῶν προσκομμάτων ἐθριάμβευσεν ὁ χριστιανισμός, διότι εἶχε τὴν παρὰ Θεοῦ εὐλογίαν, ὅστις πάντοτε στέφει διὰ τῆς ὀριστικῆς νίκης τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ἀγαθόν. ✓

§ 5.

Τίνες εἶνε οἱ κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί;

Εἶπομεν ἀνωτέρω, ὅτι διὰ λόγους, οὓς ἐκεῖ ἀνεφέραμεν, σφοδροὶ πολλακίς ἠγέθησαν κατὰ τῶν χριστιανῶν διωγμοί. Οἱ διωγμοὶ οὗτοι διηκρέσαντες ἐπὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας προήρχοντο συνήθως ἐκ δύο μερῶν, ἢ δηλ. ἐκ τοῦ λαοῦ, ὅστις ἐθεώρει τοὺς χριστιανούς ὡς ἀσεβεῖς, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς ἀποδίδων τὰ κοινὰ δυστυχήματα, οἷον σεισμούς, λοιμούς, λιμούς καὶ τὰ τοιαῦτα, πεμπόμενα δὴθεν παρὰ τῶν ἕνεκα αὐτῶν παρωργισμένων θεῶν, ἐξηγεῖτο κατ' αὐτῶν, ἢ ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες ἐνόμιζον, ὅτι ἔπρεπε νὰ περισταλῆ καὶ καταπνιγῆ, εἰ δυνατόν, θρησκεία, ἣτις ἠπέλκει νὰ καταστρέψῃ τὴν ἀρχαίαν ἐθνικὴν θρησκείαν, μεθ' ἧς συνεδέοντο οἱ θεσμοὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Οἱ σφοδρότεροι αὐτῶν συνέβησαν ἐπὶ τῶν ἐξῆς αὐτοκρατόρων. Ἐπὶ τοῦ Νέρωνος (64). Ὁ ὦμος οὗτος καὶ διὰ τὴν ἀπανθρωπίαν αὐτοῦ διαβύτητος αὐτοκράτωρ διατάξας νὰ πυρπολήσῃ μέρος τῆς Ρώμης, ἵνα λάβῃ εἰκόνα τινὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἰλίου καὶ θέλων ν' ἀποσοβήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ πᾶσαν ὑποψίαν ἀπέδωκε τοῖς κοινῶς μισητοῖς χριστιανοῖς τὴν ἐνοχλήν τῆς πυρπολήσεως. Οἱ χριστιανοὶ συνελαμβάνοντο καὶ διὰ τῶν ἀπανθρωποτέρων τρόπων ἐθανατοῦντο. Πολλοὶ αὐτῶν ἐρραπτόμενοι εἰς δέρματα ζῶων ἐρρίπτοντο εἰς βορᾶν τῶν ἀγρίων θηρίων ἐν τοῖς ἀμφιθεάτροις, ἄλλοι δὲ ἀλειφόμενοι διὰ πίσης, ἀνήπτοντο καὶ οὕτω κακίμενοι ἐχρησίμευον, ἵνα φωτίζῃ τοὺς κήπους καὶ τὰς ὁδοὺς τῆς Ρώμης, ὅπου διεσκέδαζεν ὁ ῥωμαϊκὸς λαός! Ἐπι Νέρωνος ἐμαρτύρησαν ἐν Ρώμῃ καὶ οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος. Ὁ τρώμος, ὃν ἐνέπνευσεν ἡ καταδιώξις αὕτη τοῦ Νέρωνος, ὑπῆρξε παρὰ τοῖς χριστιανοῖς τοσοῦτος, ὥστε μετὰ τὸν θάνατόν του δὲν παρεδέχοντο, ὅτι πράγματι ἀπέθανεν, ἀλλ' ἐπίστευον, ὅτι κεκρυμμένος εἰς τὰ ἐνδότερα τοῖς Ἀσίας ἔμελλε νὰ ἐπανέλθῃ ἀπὸ τοῦ Εὐφράτου ὡς ἀντίχριστος καὶ νὰ καταδιώξῃ πάλιν τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπὶ Τραϊανοῦ (117) ὤρισθη οἱ χριστιανοὶ νὰ κα-

ταδιώκονται, κατηγορούμενοι τακτικῶς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἐπὶ παραβάσει τῶν κατὰ τῶν ἀπηγορευμένων ἐταπεινῶν νόμων. Ἐπ' αὐτοῦ ἐμαρτύρησε ὁ Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος, ὅστις ἀχθεῖς εἰς Ῥώμην ἐρρίφθη εἰς βορὰν τῶν ἀγρίων θηρίων. Ὁ Ἰγνάτιος προσέφερεν ἑαυτὸν τοσοῦτο προθύμως εἰς τὸ μαρτύριον, ὥστε γράφων πρὸς τοὺς Ῥωμαίους χριστιανούς παρεκάλει αὐτούς νὰ μὴ προσπαθήσωσι νὰ ἐμποδίσωσιν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Ἐπὶ Μάρκου Ἀδρηλίου (167) οἱ διώκται τῶν χριστιανῶν ἐπενόησαν τὰ σφοδρότερα βασανιστήρια κατ' αὐτῶν. Δὲν εἶναι ἀνεξήγητον, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄλλως σοφοῦ τούτου αὐτοκράτορος κατεδιώχθησαν οἱ χριστιανοί, διότι πλείστοι σοφοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἠγνόουν τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, μὴ δυναμένοι νὰ παραδεχθῶσιν, ὅτι ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἠδύνατο νὰ προέλθῃ τι καλόν. Ἐπὶ τοῦ Μάρκου Ἀδρηλίου ἐμαρτύρησεν ὁ περίφημος ἀπολογητῆς Ἰουστίνος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Σμύρνης Πολύκαρπος. Ἐπὶ Σεπτιμίῳ Σευήρῳ (202) ἐν ἀρχῇ τοῦ Γ' αἰῶνος ἀπηγορεύθη βῆταως ἐπὶ ποινῇ θανάτου τὸ ἀσπάζεσθαι τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Τότε ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον ὁ πατὴρ τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ διδασκάλου Ὁριγένους Λεωνίδας καὶ ὁ Εἰρηναῖος, ἐπίσκοπος Λουγδύνων. Ὁ ἐπὶ Δεκίου διωγμὸς (251) κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰῶνος ὑπερέβη κατὰ τὴν σφοδρότητα πάντας τοὺς προτέρους, διότι, ἐν ᾧ πρότερον οἱ διωγμοὶ ἐγίνοντο τυχαίως καὶ ἀπρομελετήτως, ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος νομίζων, ὅτι ἡ πτώσις τοῦ Ῥωμαικοῦ μεγαλείου προῆλθεν ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς θεοσκείας, τῆς κυρίως ἐκ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ προελθούσης, καὶ ἐλπίζων, ὅτι ἀνορθῶν τὴν ἐθνικὴν Ῥωμαϊκὴν θεοσκείαν, ἤθελεν ἐπαναφέρει τὴν ἀρχαίαν τῆς Ῥώμης δόξαν, πρῶτος συνέλαβε τὸ σχέδιον διὰ γενικοῦ διωγμοῦ νὰ ἐξαλείψῃ τὸ ὄνομα τῶν χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο ἀναζητούμενοι νῦν οὗτοι παρὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν ἠναγκαζόντο νὰ θύωσι καὶ νὰ προσφέρωσι θυμίαμα τοῖς θεοῖς ἢ νὰ παραδίδωσι τὰς ἀγ. Γραφὰς ἵνα καῶσιν ἢ ν' ἀποπτύωσι τὸν χριστιανισμὸν διὰ λιθέλλων, ἄλλως ἐτιμωροῦντο διὰ θανάτου.

Ἄλλ' ὁ εὐσεβὴς ἠρωϊσμός τῶν χριστιανῶν ὑπερενίκησε τῇ θείᾳ συναρωγῇ καὶ τὸν διωγμὸν τοῦτον. Ὅμοίως γενικούς προσεχεδισμένους καὶ καταστρεπτικωτάτους διωγμούς ἐνεκα τῶν αὐτῶν λόγων κινήοντας ὑπέστησαν οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων *Γάλλου, Οὐαλεριανοῦ, Διοκλητιανοῦ, Μαξιμιανοῦ, Γαλερίου καὶ Μαξιμίνου*. Μεταξὺ τῶν θυμάτων τῶν τελευταίων τούτων διωγμῶν ἦσαν ὁ Κυπριανός, ὁ ἁγ. Δημήτριος καὶ ὁ ἁγ. Γεώργιος. Καὶ πάλιν οἱ χριστιανοὶ ἀνεζητοῦντο καὶ ἠναγκαζόντο ἐπὶ ποινῇ θανάτου νὰ ἐξομώσῃ τὴν θρησκείαν των, θύοντες συνάμα τοῖς θεοῖς. Αἱ ἁγ. Γραφαὶ ἐκκρίνοντο, αἱ ἐκκλησίαι ἀνεσκάπτοντο, οἱ κληρικοὶ δὲ πρὸ πάντων ἔπιπτον θύματα τῆς λύσεως τῶν διωκτῶν. Κατὰ πάντας τοὺς διωγμούς τούτους ἀνέπτυξαν οἱ χριστιανοὶ ὑπὸ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ λατρείαν ἐμπνεόμενοι *ὑπεράνθρωπον ἀληθῶς θάρρος*, τὸ ὅποιον ἐκίνει καὶ αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν διωκτῶν τὸν θαυμασμόν. Αὐτοὶ οἱ βασανισταὶ των πολλάκις ὑπὸ τοῦ θάρρους τούτου ἐκπληττόμενοι, ἐκήρυττον ἑαυτοὺς χριστιανούς καὶ συναπέθνησκον καὶ αὐτοὶ ὡς μάρτυρες. Καὶ τὸ θάρρος τοῦτο ἐδείκνυσαν οὐ μόνον ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες καὶ νεαροὶ πολλάκις παρθένοι καὶ παῖδες. ἠναγκαζόντο δὲ κατὰ τοὺς διωγμούς τούτους οἱ χριστιανοὶ νὰ φεύγῃ καὶ νὰ κρύπτονται ἐν ἐρήμοις καὶ ἐν σπηλαίοις καὶ ἐκεῖ νὰ τελώσῃ τὰ τῆς θρησκείας των. Ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς Ἰταλίας κατέφευγον ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν εἰς τὰς ὑπογείους κατακόμβας, ὅπου καὶ σήμερον σφίζεται πλῆθὺς τῶν χριστιανῶν μαρτύρων. Διὰ τοιούτων θυσιῶν ἐνίκησεν ἐπὶ τέλους ὁ χριστιανισμός. Ἡ ἐξωτερικὴ βία δὲν ἠδυνήθη νὰ καταβάλλῃ ἐσωτερικὰς πεποιθήσεις, τὸναντίον μάλιστα ἐκράτυεν αὐτάς. Οἱ διωγμοὶ ἔπαυσαν ἐπὶ τοῦ *μεγάλου Κωνσταντίνου*, ὅστις μετὰ τοῦ συναυτοκράτορος αὐτοῦ Λικινίου ἐξέδωκε τῷ 313 νόμον περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, καθ' ὃν καὶ οἱ χριστιανοὶ καθὼς καὶ πασῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν οἱ ὀπαδοί, ἠδύναντο νὰ ἀσκῶσιν ἐλευθέρως τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐκκληρονόμησε τὴν πρὸς τοὺς χριστιανούς ταύτην εὐμένειαν παρὰ τε

τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Κωνσταντίου, ὅστις, ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀνατολῇ κατεδιώκοντο ἔτι οἱ χριστιανοί, εἶχεν ὡς καῖσαρ καὶ αὐτοκράτωρ παρᾶσαι τοῖς ἐν Γαλλίᾳ χριστιανοῖς, ὅπου ἤρχεν, εἰρήνην, τιμῶν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ παρὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ τῆς εὐσεβοῦς Ἑλένης. Τὸν χριστιανισμὸν ἔγνω νὰ προστατεύσῃ φανερῶς ἅφ' οὗτου ἐν τινι πρὸς τὸν στασιαστὴν Μαξέντιον μάχῃ παρὰ τὴν Ῥώμην εἶδεν ἐν οὐρανῷ ὡς σημεῖον σταυροῦ οἰοῦναι λέγον αὐτῷ « Ἐν τούτῳ νικά ! » Οἱ στρατοὶ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του εἶχον ἕκαστε ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν σημαίων αὐτῶν τὸν σταυρὸν (λάβραρον).

Σημείωσις. Ὅπως ἐκ τῶν διωγμῶν ἐξῆλθε θριαμβεύων ὁ χριστιανισμὸς, οὕτως ὑπερενίκησε καὶ τὰς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἀναφανείσας αἱρέσεις, αἵτινες διέστρεφον τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, οἷαι ἦσαν αἱ τῶν *Ιουδαϊζόντων*, τῶν *Γνωστικῶν*, τῶν *Μοντανιστῶν* καὶ ἄλλων.

§ 6.

Περὶ τῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων ἀπὸ Χριστοῦ.

Τίνες καλοῦνται πατέρες ;

Οἱ ἀρχαῖοι τοὺς διδασκάλους πατέρας ἐκάλου· διότι, ὡς τὸ εἶναι ὀφείλει τις τοῖς γονεῦσιν, οὕτω καὶ τὸ εἶναι, τὴν μόρφωσίν του, ὀφείλει τοῖς διδασκάλοις του. Διὰ τοῦτο καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ὠνομάσθησαν πατέρες οἱ σοφοὶ τῆς ἐκκλησίας διδασκάλοι καὶ συγγραφεῖς. Κυρίως δὲ ἐκεῖνοι ἐκ τούτων ὠνομάσθησαν πατέρες, ὅσοι πρὸς τῇ σοφίᾳ των διέπρεψαν καὶ ἐπὶ τοῖς ἀγῶσιν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ ἐπὶ τῇ ἀγιότητι τοῦ βίου αὐτῶν. Ὅσοι δὲ ὑπῆρξαν μὲν ἄνδρες σοφοὶ καὶ ἔγραψαν σπουδαῖα συγγράμματα, ἀλλ' εἶχον καὶ ἰδίαις γνώμας μὴ ἐπικυρωθεῖσας ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καλοῦνται ἀπλῶς ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων εἶναι ποικίλου περιεχομένου, ἢ

δηλ. ἐξηγοῦσι τὰς ἀγίας Γραφάς ἢ ἀναπτύσσουσι τὰ δόγματα καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ εὐαγγελίου ἢ ἐκθέτουσι τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐρμηνεύουσι τὴν λατρείαν καὶ τὰς τελετὰς αὐτῆς ἢ ἀναφέρονται εἰς τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἢ ἀπολογοῦνται ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ καταπολεμοῦσι τὰς αἱρέσεις ἢ εἶναι ποιητικά, περιέχουσι δηλ. ὕμνους πρὸς τὸν Θεὸν ἢ θερησκευτικὰ δράματα καὶ τὰ τοιαῦτα, ἢ εἶναι πρακτικὰ συγγράμματα ὀδηγοῦντα εἰς τὸν κατ' ἀρετὴν βίον. Ἐχουσι δὲ μεγάλην ἀξίαν τὰ συγγράμματα ταῦτα διότι οἱ ἀρχαῖοι πατέρες διέσωσαν ἡμῖν τὰς ἀρχαίας παραδόσεις τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰς ἀνερχομένας μέχρι τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, καὶ διότι οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐμφορούμενοι τοῦ πνεύματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ κάτοχοι ὄντες πάσης τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς τῶν ἐξετάζουσι τὰ θερησκευτικὰ πράγματα μετὰ μεγίστης ἐμβριθείας καὶ εἶναι οἱ πρῶτοι δημιουργοὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

§ 7.

Περὶ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων.

Κλήμης, Ἰγνάτιος, ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον, Παπίας, Πολύκαρπος, Ἐρμᾶς, Βαρνάβας.

Οἱ ἀρχαιότατοι πάντων τῶν πατέρων εἶναι οἱ καλούμενοι Ἀποστολικοὶ πατέρες οἱ γενόμενοι μαθηταὶ τῶν Ἀποστόλων. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἤκμασαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ Α' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Β' αἰῶνος (75-150 μ. Χ.) Τὰ ἔργα τῶν εἶναι ἐπιστολαὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων ἢ ἀπλᾶ πρακτικὰ συγγράμματα τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν σκοποῦντα. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ ἐξῆς : ὁ *Ῥώμης Κλήμης*, ὅστις ἔχει γράψει ἐπιστολὴν πρὸς Κορινθίους, ἐν ἣ προτρέπει αὐτοὺς διχονοοῦντας ἀλλήλοις εἰς ὁμόνοιαν. Ὁ *Ἰγνάτιος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας* γράφει 7 ἐπιστολάς πρὸς διαφόρους χριστιανούς καθ' ἣν ἐποχὴν ἤγετο δέσμιος εἰς Ῥώμην ἐπὶ Τραιανοῦ, ἵνα μαρτυρήσῃ ριπτόμενος εἰς τὸ ἀμφιθέατρον βορᾶ τῶν ἀγρίων θηρίων. Ἀγνωστος συγγραφεὺς ἐπιστο-

λῆς πρὸς Διόγνητον ζητεῖ νὰ ἐλύσῃ τὸν ἐθνικὸν τοῦτον ἄνδρα εἰς τὸν χριστιανισμόν, καταδεικνύων αὐτῷ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀξίαν τῆς νέας θρησκείας διὰ τοῦ ὑπερόχου τῶν δογμάτων καὶ τῆς καθαρότητος τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν. Ὁ Παπίας, ὁ Ἱεραπόλεως ἐπίσκοπος, εἶχε γράψῃ σύγγραμμα ἀπολεσθὲν, «Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεις» ἐπιγραφόμενον, δηλ. συλλογὴν λόγων καὶ πράξεων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωζομένων προφορικῶς. Ὁ Πολύκαρπος, Σύμωνα ἐπίσκοπος (168), ἔχει ἐπιστολὴν πρὸς Φιλιππησίους. Ὁ Ἐρμῆς ἔγραψε σύγγραμμα, Ποιμένα καλούμενον, διότι παριστᾷ ἀλληγορικῶς ποιμένα τινὰ ὡς θεῖον ἀπεσταλμένον, διδάσκοντα τὸν συγγραφέα διὰ παραβολῶν καὶ ἀλληγοριῶν. Τέλος ὁ Βαρνάβας ἔχει ἐπιστολὴν γράψῃ, ἐν ἣ παριστᾷ τὸν ἰουδαισμόν ὡς τύπον καὶ σκιάν τοῦ μέλλοντος νὰ ἀναφανῆ χριστιανισμοῦ, εἰς ὃν ἐχρησίμευσεν ἐκεῖνος ὡς ἀπλῆ προπαρασκευή.

§ 8.

Περὶ τῶν ἀπολογητῶν.

Ἰουστίνος. Τατιανός. Θεόφιλος. Ἀθηναγόρας. Ἐρμείας.

Κατὰ τὸν Β' αἰῶνα ἤχμασαν ἐκκλησιαστικοὶ τινες συγγραφεῖς, οἵτινες ἀνέλαβον νὰ ἀπολογηθῶσι κατὰ τῶν κατηγοριῶν τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν ἄλλων αὐτῶν προσβολῶν κατὰ τῶν χριστιανῶν. Οὗτοι εἶναι οἱ κληθέντες ἀπολογηταί. Ἐκ τῶν σωζομένων ἀπολογητῶν ἀρχαιότεροι εἶναι ὁ Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς. Οὗτος πρὶν γινῆ χριστιανὸς ἤσκει τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου καὶ ῥήτορος, εἰκνύσθη δὲ εἰς τὸν χριστιανισμόν διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποστόλων. Ὁ Ἰουστίνος, ζητῶν τὴν ἀλήθειαν, εἶχε διέλθει πάντα τὰ τότε γνωστὰ φιλοσοφήματα. Ἐν τέλει ὁ πλατωνισμὸς εἶχε κερδήσει αὐτὸν πλείυτερον. Ἐν τῇ Γραφῇ ὅμως ἐνόμισεν, ὅτι εὗρεν ἀνωτέραν θρησκευτικὴν σοφίαν, καὶ διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἠσπάσθη τὸν χριστιανισμόν, ἀλλ' ἀνέλαβε καὶ τὴν υπεράσπισιν αὐτοῦ. Ὁ Ἰουστίνος γενόμενος χριστιανὸς δὲν ἀπέβαλε τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα, ἐν ἐφόρῳ οἱ φιλοσοφοῦντες, δικαιολογούμενος

δὲ ἔλεγεν ὅτι χριστιανὸς γενόμενος δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι φιλόσοφος, διότι ὁ χριστιανισμὸς κατ' αὐτὸν εἶναι θεία τις φιλοσοφία καὶ δὴ ἡ ὑψίστη, ὡς διδάσκων τὴν λατρείαν τοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ ὑπαγορεύων τὸν κατ' ἀρετὴν βίον, καὶ ὡς ἀπηλλαγμένους τῶν ἐλλείψεων τῶν ἀρχαίων φιλοσοφιῶν. Ἐτίμη δὲ καὶ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους τοὺς εἰς ἓνα Θεὸν πιστεύοντας καὶ χρηστὸν βίον ἐπιδειξάμενους, λέγων ὅτι καὶ αὐτοὶ κατ' οὐσίαν ἦσαν χριστιανοὶ ὡς μετὰ λόγου βιώσαντες, ἀναφέρων ῥητῶς τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Ἡράκλειτον ἐξ αὐτῶν (Β' Ἀπολ 16). Ὁ Ἰουστίνος ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (167). Συνέγραψε δὲ δύο ἀπολογίας πρὸς τὸν Ἀντωνίνον τὸν Εὐσεβῆ καὶ Μάρκον Αὐρηλίον, Περὶ μοναρχίας, Διάλογον πρὸς Τρύφωναν Ἰουδαῖον καὶ Λόγους πρὸς Ἕλληνας. Μαθητὴς τοῦ Ἰουστίνου ὑπῆρξεν ἄλλος ἀπολογητὴς, ὁ Ταυιανός, ὅστις ἔγραψε Λόγον πρὸς Ἕλληνας. Σπουδαῖος ἀπολογητὴς ἐγένετο ἔπειτα ὁ Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας ἐπίσκοπος, ὅστις ἔγραψεν ἀπολογητικὸν ἔργον πρὸς Αὐτόλυκον, ἔθνικόν, ὃν ζητεῖ νὰ ἐλκύσῃ εἰς τὸν χριστιανισμόν. Μεγάλῃς ἀξίας ἐπίσης εἶναι ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀθηναγόρου, ἡ ἐπιγραφομένη «Πρὸς τὴν θεοῦ πρὸς Μάρκον Αὐρηλίον», ἐν ἣ ἀντικρούει τὰς τρεῖς συνηθεστάτας κατὰ τῶν χριστιανῶν κατηγορίας, ἐπὶ ἀθεΐα, οἰδιποδείαις μίξεις καὶ θεοσεταίαις δειπναῖς. Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ Περὶ ἀναστάσεως σύγγραμμα. Τελευταῖος ἀπολογητὴς εἶναι ὁ Ἐρμείας γράψας Διασυρμὸν τῶν ἔξω φιλοσόφων κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἔργον ἀνευ μεγάλης ἀξίας. Οἱ ἀπολογηταὶ ἀποκρούουσι τὰς κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν, προσέβαλλον δὲ τὴν εἰδωλωλατρείαν ὡς ψευδῆ καὶ καταδικαζομένην ὑπὸ τοῦ λογικοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων σοφῶν. Τὴν θεϊότητα δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ καταδείκνουν διὰ τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διὰ τῶν θαυμάτων τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων, διὰ τῆς ἀληθείας καὶ λογικότητος τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, διὰ τῆς ταχυτάτης διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, διὰ τῆς καρτερίας τῶν μαρτύρων, διὰ τῆς καθαρότητος τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν καὶ δι' ἄλλων λόγων. Καὶ τέλος ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευ-

θερίας τῆς συνειδήσεως ἐπεκαλοῦντο τὴν ἀνοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὅπως ἠνείχοντο καὶ τὰς ἄλλας μὴ ῥωμαϊκὰς θρησκείας. >

§ 9.

Περὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν θεολόγων.

Πάνταινος. Κλήμης.

Ἐν Ἀλεξάνδρειᾳ ἀνεφάνησαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Β΄ αἰῶνος καὶ κατὰ τὸν Γ΄. σπουδαιότατοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ ἀκμαζούσης ἐλληνικῆς παιδείας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κτισθεῖσα, ἀπέβη κατὰ μικρὸν ἤδη ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων ἑστία ἐλληνικῶν γραμματικῶν καὶ ποιικύτη καὶ μετὰ ταῦτα ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἐξηκολούθει νὰ εἶναι. Ἐκεῖ ἤκμασαν οἱ διασημότεροι γραμματικοί· ἐκεῖ ἦτο τὸ περίφημον Μουσεῖον καὶ ἡ περιλάλητος βιβλιοθήκη· ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ Γ΄ αἰῶνος συνέστη ἡ νεοπλατωνικὴ σχολή (Σακκᾶς, Πλωτῖνος, Πορφύριος κ.λ.).

Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἦτο ἄρα ἐπόμενον, ὅτι ἐμελλε νὰ ἀκμάσῃ καὶ ἡ χριστιανικὴ θεολογία καὶ νὰ προσλάβῃ ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα. Πράγματι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι ἦσαν οἱ σοφώτατοι πάντων, διακρινόμενοι διὰ τὴν φιλοσοφικὴν τῶν μὲρψωσιν καὶ τὴν περὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν δεινότητά των.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ οὗτοι θεολόγοι δὲν ἤραυντο εἰς τὴν ἀπλήν καὶ τυφλὴν πίστιν, ἀλλ' ἐζήτουν κατὰ τὸ δυνατόν τῷ ἀνθρώπῳ διὰ τῆς λογικῆς ἐξετάσεως τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων νὰ ὑψωθῶσιν ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὴν γνῶσιν, δηλ. εἰς τὴν μετὰ λόγου πίστιν. Κέντρον δὲ αὐτῶν ἦτο ἡ ἐκεῖ κατηχητικὴ σχολή, ἥτις ἀπὸ ἀπλῆς κατηχητικῆς, χάριν δηλ. τῶν κατηχομένων, σχολῆς, σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβη ἀνωτέρα θεολογικὴ σχολή. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐζήτουν νὰ ἐμβαθύνωσιν εἰς τὰ δόγματα, φιλοσοφικῶς ἐξετάζοντες αὐτὰ καὶ ἀποτελοῦντες ἕν ὅλον φιλοσοφικὸν θεολογικὸν σύστημα. Ἐν δὲ τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν, μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὸ ἀπλοῦν γράμμα, ἠρέ-

σκοντο εἰς ἀλληγορικές ἐξηγήσεις, ἐξήτουν δηλ., ὅπου τὸ κείμενον γραμματικῶς ἐννοούμενον ἐνόμιζον ὅτι ταπεινὴν τινα ἐννοιαν διδῆι, βαθυτέραν, ὑψηλοτέραν, μυστικὴν ἐννοιαν. Τὰς ταιούτας αὐθαιρέτους ἀλληγορικές ἐρμηνείας ἠγάπων τότε καὶ ἐτίμων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ οἱ ἐθνικοὶ γραμματικοὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν τῶν περιεχόντων μυθικές διηγήσεις, καὶ οἱ Ἰουδαῖοι βιβλίοι ἐρμηνεύοντες τὴν Παλ. Διαθήκην. Οἱ ἐπιστημότεροι ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι ὑπῆρξαν οἱ ἐξῆς: Ὁ Πάντανος (+ 202). Ἐπιστημότερος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Κλήμης (+ 211), ὅστις ὠδηγήθη ὑπὸ τοῦ Πανταίνου εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ὁ Κλήμης ἐθεώρει τὸν χριστιανισμόν ὡς ὑψίστην φιλοσοφίαν, ὡς περιέχοντα κατὰ πληρέστερον τρόπον πᾶν ὅ,τι καλὸν εἶπον οἱ ἀρχαῖοι ὀδηγοῦν εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀρετήν. Διότι καὶ κατ' αὐτὸν ὅπως καὶ κατὰ τὸν Ἰουστίνον πολλὰ καλὰ ἐδίδαξαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ φωτισθέντες διὰ τινων ἀκρίτων τοῦ θείου λόγου, ὅστις ἐν ὄλῳ τῷ πληρώματι αὐτοῦ ἐνεσαρκώθη ἐν τῷ Χριστῷ. Ἡ φιλοσοφία κατὰ τὸν Κλήμεντα παρεσκεύασε τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὸν χριστιανισμόν, ὅπως τοὺς Ἰουδαίους ὁ μωσαϊκὸς νόμος. Ὁ Κλήμης πρῶτος ἤρχισε διὰ τῆς λογικῆς ἐρεύνης τῶν ἀντικειμένων τῆς πίστεως νὰ σπουδάζῃ νὰ ἀνυψωθῆ εἰς τὴν γνῶσιν, τὴν ἐπιστημονικὴν δηλ. κατανόησιν αὐτῶν. Ὁ Κλήμης ἔγραψε πολλὰ ἔργα, ἰδίως τὸν Λόγον πρὸς Ἕλληνας, τὸν Παιδαγωγόν, καὶ τοὺς Στρωματεῖς, ἐν οἷς ἀναπτύσσει εὐρύτερον τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας. Ὁ αὐτὸς συνέγραψε καὶ Ἰνδαρικὸν ὕμνον εἰς Χριστόν.

§ 10.

Συνεχῆς.

Ῥωγένης. Διονύσιος. Γρηγόριος Νεοκαισαρείας.

Ὁ σοφώτατος πάντων τῶν Ἀλεξανδρινῶν θεολόγων ὑπῆρξεν ὁ Ῥωγένης (+ 254), ὁ διὰ τὴν φιλοπονίαν του χαλκέντερος καὶ ἀδαμάντινος κληθεὶς, ἀνὴρ πολυμαθέστατος, κάτοχος ἀπάσης τῆς σοφίας τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰδήμων ἐντριβέστατος τῆς νεοπλατω-

νικῆς φιλοσοφίας, ἣν ἐσπούδασε παρὰ τῷ ἰδρυτῇ αὐτῆς Ἀμμωνίῳ Σακκᾷ, ἐρμηνευτῆς ἄριστος καὶ δογματικὸς βαθυνούστατος, κριτικὸς δεινὸς καὶ φιλολογικῶς ἄριστα κατηρτισμένος. Νεώτατος ἀνέλαθε νὰ διδάσκη ἐν τῇ κατηχητικῇ τῆς Ἀλεξανδρείας σχολῆς. Συνήθιζε δὲ μετὰ τῶν μαθητῶν του πρῶτον νὰ μελετᾷ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ νὰ προπαρασκευάζη καὶ ἀσκή τὸ πνεῦμά των, εἴτα δὲ νὰ εἰσάγη αὐτοὺς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς καὶ τὴν ὑψηλοτέραν φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν τῶν δογμάτων. Ἐξῆ δὲ βίον τελείας ἀσκήσεως δωρεὰν διδάσκων καὶ ἐκ τῶν συγγραμμάτων του μόνον ἀποζῶν. Ἐχων φήμην μεγάλην ἐζητήετο πανταχοῦ νὰ διδῇ τὴν γνώμην του. Ἡ Ἰουλίᾳ Μαμμαία, μήτηρ τοῦ αυτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Σευήρου, προσεκάλεσεν αὐτόν, ἵνα μᾶθῃ παρ' αὐτοῦ τὸ τί διδάσκει ὁ χριστιανισμὸς. Ἦλθε δὲ καὶ εἰς τὴν Ἀραβίαν, ἵνα πολεμήσῃ ἐκεῖ αἵρετικὰς δόξασίας. Ἐπεσεκίβηθ' ἐν τῇ Παλαιστίνῃ χάριν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. Ἐκεῖ χειροτονηθεὶς πρεσβύτερος καὶ περιελθὼν ὑπὸ τὴν δυσμένειαν τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Δημητρίου, ὅστις ἐφθόνησε τὴν φήμην του, ἠναγκασθὲν νὰ μείνῃ ἐν Καισαρείᾳ καὶ νὰ ἰδρῦσῃ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ νέαν θεολογικὴν σχολὴν. Ἐκεῖ δὲ διέτριψε μέγα μέρος τοῦ βίου του καὶ συνέγραψε τὰ πλεῖστα τῶν *συγγραμμάτων* αὐτοῦ, ὧν τὰ ἐπισημότερα εἶναι αἱ ἐρμηνεαὶ του εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἀγ. Γραφήν, ἡ ἀναθεώρησις τοῦ κειμένου τῶν Ο΄. δι' ἀντιπαρβολῆς πρὸς τὰς ἄλλας τότε ὑπαρχούσας ἑλληνικὰς μεταφράσεις καὶ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, τὸ Περὶ ἀρχῶν σύγγραμμά του, περὶ θεμελιωδῶν δηλ. διδασκαλιῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ τὰ Κετὰ Κέλσου τοῦ φουβερωτάτου τῶν χριστιανῶν κατηγόρου ὀκτὼ βιβλία του. Ἐγραψε δὲ καὶ πλεῖστα ἄλλα συγγράμματα, ὅσα οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἰδέαι τινὲς αὐτοῦ κατεκριθῆσαν ὡς μὴ ὀρθαί. Ὁ Ὠριγένης ἀπέθανεν ἐν Τύρῳ ἕνεκα ὧν ὑπέστη παθημάτων ἐπὶ τοῦ ἐπὶ Δεκίου διωγμοῦ (+254). Μαθηταὶ τοῦ Ὠριγένους ἐγένοντο ὁ Διονύσιος ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας (+265) καὶ ὁ Νεοκαισαρείας Γρηγόριος.

§ 11.

"Άλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Β'. καὶ Γ'. αἰῶνος.

Εἰρηναῖος. Ἰππόλυτος. Δωρόθεος. Λουκιανός.

"Άλλοι συγγραφεῖς τοῦ Β'. καὶ Γ'. αἰῶνος ἄξιοι μνείας εἶναι οἱ ἐξῆς. Ὁ *Εἰρηναῖος* (+202). Οὗτος κατήγετο ἐκ τῆς Μικρῆς Ἀσίας. Εἶχε δὲ ἔλθει εἰς τὴν Γαλλίαν, μεθ' ἧς ἡ ἑλληνικὴ ἀνατολὴ εὕρισκετο εἰς μεγάλην ἐπικοινωνίαν (ἢ Μασσαλία, ὡς γνωστὸν, ἢ το ἑλληνικὴ ἀποικία τῶν Φωκαέων). Γενόμενος κατ' ἀρχὰς πρεσβύτερος ἐν Λουγδούνῳ ἐχειροτονήθη μετὰ ταῦτα ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς πόλεως, καὶ ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον ἐπὶ Σεπτιμίου Σευήρου (202). Ὁ *Εἰρηναῖος* ἔγραψεν ἑλληνιστί ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων ἔργων καὶ σπουδαιότατον σύγγραμμα Κατὰ αἱρέσεων, τὸ ὅποιον σφίζεται μάλιστα ἐν λατινικῇ μεταφράσει (*Adversus haereses*). Ἐκ τοῦ συγγράμματός τούτου γνωρίζομεν τὰ τῶν ἀρχαίων γνωστικῶν καὶ ἄλλων αἱρέσεων, αἵτινες κατὰ τὸν Β'. αἰῶνα ἐτάραξαν τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐν γένει τὴν κατάστασιν ταύτης κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐκείνην ἐποχὴν. Μαθητὴς τούτου ἐγένετο ὁ *Ἰππόλυτος* (+258), πρεσβύτερος ἐν Ῥώμῃ. Ἄξιοι μνείας εἶναι καὶ οἱ περὶ τὸ τέλος τοῦ Γ'. αἰῶνος ἐν Ἀντιοχείᾳ ἰδίαν θεολογικὴν σχολὴν ἰδρύσαντες *Δωρόθεος* καὶ *Λουκιανός*, ἧτις ἠρμύνουσιν τὰς Γραφὰς γραμματικῶς καὶ ἱστορικῶς.

§ 12.

Οἱ Λατινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Β'. καὶ Γ'. αἰῶνος.

Τερτυλλιανός. Κυπριανός. Λακτάντιος. Ἀρνόβιος. Μινούκιος Φηλιξ. Κομοδιανός.

Ἡ λατινικὴ δύσις κατὰ τὸ τέλος τοῦ Β'. καὶ κατὰ τὸν Γ'. αἰῶνα ἀνέδειξε σπουδαίους τινὰς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ἐν τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ, τῇ ῥωμαικῇ ἐπαρχίᾳ, ὅπου ἡ νέα Καρχηδὼν εἶχεν ἐκλατινισθῆ καὶ ἀναδειχθῆ νέα Ῥώμη ὡς πρὸς τὴν περὶ τὰ λα-

τινικά γράμματα επίδοσιν. Οἱ Λατῖνοι οὗτοι πατέρες κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Ἑλληνας περιφρονούντες τὴν φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν τῆς θρησκείας ἤρκοῦντο μόνον εἰς τὴν τυφλὴν πίστιν καὶ τὴν παραδόσιν καὶ πᾶσαν τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν ἀπέδιδον εἰς τὴν ἀστηρότητα καὶ ἀγνότητα τοῦ βίου. Ἐν ᾧ οἱ Ἑλληνες πατέρες δεικνύουσι θεωρητικὰς τάσεις συμφώνως πρὸς τὸν θεωρητικὸν χαρακτηρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, παρὰ τοῖς Λατῖνοις κατὰ τὸ ἀρχῆθεν πνεῦμα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ ἐπικρατεῖ ἡ πρακτικὴ τάσις. Ὁ σπουδαιότερος τῶν Λατῖνων τούτων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἶναι ὁ **Τερτυλλιανὸς** (†220), πρεσβύτερος ἐν Καρχηδόνι, ὅστις πρὶν ἱερωθῆ ἦσκει ἐν Καρχηδόνι τὸ τοῦ ρήτορος καὶ συνηγούρου ἔργον. Ἀρκοῦμενος εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παραδόσιν καὶ τὴν τυφλὴν πίστιν ἐθεώρει περιττὴν τὴν ἔρευναν λέγων, ὅτι ἐπίστευε προθύμως καὶ ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐφαινοντο αὐτῷ μὴ ὀρθῶς ἔχοντα (*credo quia absurdum est*). Ἀποκρούων τὸν συμβιβασμὸν φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, οἷον ἐπέδιδωκεν οἱ Ἑλληνες θεολόγοι μάλιστα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔλεγε: «Τὶ κοινὸν ὑπάρχει μεταξὺ Ἱεροσολύμων καὶ Ἀθηνῶν, μεταξὺ τῆς στοᾶς τοῦ Σολομῶντος καὶ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος;». Ὁ χριστιανισμὸς κατ' αὐτὸν ὡς θεῖα ἀποκάλυψις δὲν ἔχει δῆθεν ἀνάγκην ἐξετάσεως καὶ συζητήσεως. Καὶ ὅμως παρὰ τὰς ἀρχὰς του ταύτας ἦτο ὁ **Τερτυλλιανὸς** καθὼ πνεῦμα καὶ ἐν τοῖς συγγραμμάσιν αὐτοῦ φιλοσοφεῖ πολλάκις. Τὸ κυριώτερον ἔργον του εἶναι ὁ **Ἀπολογητικὸς** του λόγος. Ὁ **Κυπριανὸς**, ἐπίσκοπος Καρχηδόνος, μαρτυρήσας ἐπὶ τοῦ ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ διωγμοῦ (253—260), ὑπῆρξεν ἀριστος ποιμὴν. Τὸ περιφημότερον σύγγραμμά του εἶναι τὸ **Περὶ ἐνώτητος** τῆς ἐκκλησίας, ἣν εὕρισκει ἐν τῇ ἐνώσει πάντων τῶν ἐπισκόπων, οἵτινες κατὰ τὴν ἐξουσίαν εἶναι ἴσοι ἀλλήλοις. Ἄλλοι Λατῖνοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ὑπῆρξαν ὁ **Λακτάντιος**, ὁ **Ἀρνόβιος**, ὁ **Μινούκιος Φηλιε** καὶ ὁ **Κομμοδιανὸς**.

§ 13.

Ἐποία ἦτο ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;

Ἐν ὅσῳ ἕζων οἱ ἀπόστολοι, ὡς οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου καὶ οἱ τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν ἰδρυταὶ ἐξήσκουν τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, εἶχον δὲ βοηθοὺς ἐν τῷ κηρύγματι τοὺς εὐαγγελιστὰς καὶ τοὺς διδασκάλους ἢ προφήτας λεγομένους. Ἐκ τούτων οἱ μὲν εὐαγγελισταὶ ἐκήρυττον τὸ εὐαγγέλιον εἰς νέας χώρας, οἱ δὲ διδασκαλοὶ καὶ προφῆται ἀνέπτυσσον τὰς Γραφὰς τῷ λαῷ. Διὰ τὴν συλλογὴν καὶ διανομὴν τῶν ἐλεημοσυνῶν ὠρίσθησαν τὸ πρῶτον οἱ διάκονοι, καὶ ὅτε δὲ ἤρχισε νὰ θεωρῆται ὡς κύριον αὐτῶν ἔργον ἡ μετοχὴ αὐτῶν ἐν ταῖς τελεταῖς τῆς λατρείας, μεταξὺ τῶν καθηκόντων αὐτῶν εἶχον πάντοτε τὴν διανομὴν τῶν ἐλεημοσυνῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς. Ὑπῆρχον δὲ κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ταύτην ἐποχὴν καὶ διακόνισσαι, γυναῖκες εὐσεβεῖς παρθένοι ἢ χῆραι ἀφωσιωμέναι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐκκλησίας, χρησιμεύουσαι δὲ δι' ἔργα, πρὸς ἃ γυναῖκες ἦσαν καταλληλότεραι. Αἱ διακόνισσαι αὗται περιέθλαπτον τοὺς πάσχοντας, ἔφερον τὰς ἐλεημοσύνας εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ἐκατήχουν γυναικας προσερχομένας εἰς τὸν χριστιανισμόν καὶ παρίσταντο κατὰ τὴν βάπτισιν αὐτῶν. Τὴν λοιπὴν διοίκησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων εἶχον οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ τούτων ἀνώτεροι ἐπίσκοποι, οἵτινες μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἀποστόλων ἔλαβον τὴν θέσιν τούτων. Ἀλλὰ καὶ οἱ λαϊκοὶ δὲν ἦσαν ὅλως ἀμέτοχοι τῆς διευθύνσεως τῆς ἐκκλησίας. Ἐπὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων οὐδὲν ἀνευ τούτων ἀπεφασίζετο βραδύτερον δὲ διετήρχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγωσι τοὺς κληρικοὺς καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐπισκόπους μετὰ τοῦ κλήρου. Ἐπίσης καὶ τὸ διδάσκειν ἐπ' ἐκκλησίας τὸ πρῶτον ἦτο δικαίωμα καὶ τῶν λαϊκῶν, ἔπειτα δὲ, ἵνα μὴ συμβαίνωσιν ἄτοπα, ἐξηρτήθη τοῦτο ἐκ τῆς ἀδείας τοῦ κατὰ τύπον ἐπισκόπου. Ὁ ἐπίσκοπος ἐν γένει θεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ του. Ὅσκις ἠγαίροντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ζητήματα, τὰ ὅποια

ἔπρεπε νὰ λυθῶσι διὰ κοινῆς συμπράξεως, ~~συνήρχοντο~~ ἀπὸ τοῦ τε-
 λους τοῦ Β'. αἰῶνος αἱ ἐπίσκοποι τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ ρω-
 μαϊκοῦ κράτους εἰς *συνόδους* (ἐπαρχιακὰ σύνοδοι) ἐν τῇ πρωτευ-
 οῦσῃ τῆς ἐπαρχίας, τῇ μητροπόλει, ἢς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ *μητροπολί-
 τής* λεγόμενος, ἦτο φυσικὸς αὐτῶν πρόεδρος. Οἱ ἐπισημότεροι μη-
 τροπολίται ἦσαν ὁ *Ῥώμης* ὡς ἐπίσκοπος τῆς πρωτευούσης τοῦ ρω-
 μαϊκοῦ κράτους, ὁ *Ἀντιοχείας* καὶ ὁ *Ἀλεξανδρείας*. Καὶ ἐκ τού-
 των δὲ ἦτο πρῶτος κατὰ τὴν τιμὴν ὁ *Ῥώμης* ὁ τῆς βασιλευούσης
 τότε πόλεως ἐπίσκοπος. Ἦσαν δὲ αἱ κατὰ ἐπαρχίας ἐκκλησίαι,
 οἷον αἱ τῆς Μικρῆς Ἀσίας, Παλαιστίνης, Θράκης, Μακεδονίας,
 Ἀχαΐας (οὗτως ὀνομάζετο τότε ἡ Ἑλλάς), Αἰγύπτου, Ἀφρικῆς,
 Ἰσπανίας, Γαλλίας κλ., ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων καὶ αὐτοκέφα-
 λοι. *Ἐζήτησε* μὲν ὁ *Ῥώμης* ἐπίσκοπος μὴ ἀρκούμενος εἰς τὸ πρω-
 τεῖον τῆς τιμῆς, τὸ ὅποιον εἶχεν ὡς ἐκ τῆς πολιτικῆς ἐπισημότη-
 τος τῆς *Ῥώμης*, τῆς πρωτευούσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἤδη ἀπὸ
 τοῦ Β'. αἰῶνος νὰ ἀναλάβῃ καὶ ἀνωτάτην ἰνὰ ἐπὶ πάσης τῆς ἐκ-
 κλησίας ἔξουσίαν, ἀλλ' αἱ λοιπαὶ ἐκκλησίαι δὲν ἀνεγνώρισαν αὐτήν.

§ 14.

Ῥοποία ἦτο ἡ λατρεία τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας ;

Κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἐξηκολούθουν οἱ ἐν Ἱερουσολύ-
 μοις ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ νὰ φοιτῶσιν εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν καὶ νὰ
 τελῶσι τὰ τῆς μωσαϊκῆς λατρείας, ἐτέλουν ὅμως καὶ ἰδιαιτέρας
 συναθροίσεις, ὅπου ἤκροῶντο τοῦ κηρύγματος τῶν ἀποστόλων, με-
 τελαμβάναν τῆς εὐχαριστίας καὶ προσκύχοντο. Ἡ μετὰ τοῦ Ιου-
 δαϊσμοῦ ἔνωσις αὕτη τῶν χριστιανῶν τῶν Ἱερουσολύμων χαλαρω-
 θείσα μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Τίτου καταστροφὴν τῆς πόλεως ταύτης
 (70 μ. Χ.) ἔπαυσεν ἐντελῶς μόλις μετὰ τὴν δευτέραν αὐτῆς κατα-
 στροφὴν ἐπὶ Ἀδριανοῦ (132 μ. Χ.). Οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ μό-
 νον τὰς ἰδιαιτέρας ταύτας χριστιανικὰς συναθροίσεις ἐγίνωσκον.
 Ἐπειδὴ δὲ δὲν ὑπῆρχον παρ' αὐτοῖς ἀκόμη ἴδια κτίρια προωρισμένα
 εἰς λατρείαν, ἐτελεῖτο αὕτη ἐν ἰδιωτικοῖς οἴκοις. Ἡ κυριωτάτη τε-

λετή τῆς λατρείας ἦτο ἡ εὐχαριστία, τελουμένη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου καὶ εἰς ἔνωσιν τῶν πιστῶν μετ' αὐτοῦ. Μετὰ τῆς εὐχαριστίας ἦσαν ἠνωμένοι τράπεζαι, ἐν αἷς συνήθηον πάντες, ἀγάπαι καλούμεναι. Αἱ συναθροίσεις διελύοντο μετὰ τοῦ ἀδελφικοῦ φιλήματος. Τὸ πρῶν ἐγένετο ἡ προσευχή, τὸ δὲ ἐσπέρας ἡ εὐχαριστία μετὰ τῆς ἀγάπης. Διὰ τοῦ βαπτίσματος τοῦ διὰ τῆς τριττῆς κατὰ δύσεως, τοῦ παριστάνοντος τὴν πνευματικὴν κάθαρσιν τοῦ γινομένου χριστιανοῦ, ἐγένοντο δεκτοὶ οἱ προσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Τὴν Κυριακὴν ἀπαντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀποστόλων ὡς ἡμέραν ἑορτῆς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. "Ἐν τῷ πάσχα ἐτελεῖτο ἤδη ἔκπυτε εἶναι ἀβέβαιον. "Ἄλλαι ἑορταὶ τότε δὲν ὑπῆρχον.

Κατὰ τὸν Β'. καὶ Γ'. αἰῶνα ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν ἀναπτυσσομένη ἀποβάλλει κατὰ μικρὸν τὴν πρώτην ἐκείνην ἀπλότητα. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ κτιζῶνται ἰδιαιτεροὶ οἴκοι πρὸς λατρείαν, αἱ ἐκκλησίαι, αἵτινες κατὰ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος, ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἦσαν ἤδη μεγαλοπρεπῆ κτίρια. Κατ' ἀρχὰς οἱ χριστιανοί, καθὼς καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ἔτρεφον δέος τι πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν καλῶν τεχνῶν, ἰδίως τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς ἐν τῇ λατρείᾳ, διότι εἶχον αὐτῶν ποιῆσαι κατὰ χρεὴν οἱ ἔθνικοι ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν θεῶν αὐτῶν ἐφοβοῦντο δηλ. μὴ οἱ ἐκ τῶν ἔθνικῶν χριστιανοὶ γινόμενοι, βλέποντες καὶ ἐν ταῖς τῶν χριστιανῶν ναοῖς ἀγάλματα καὶ εἰκόνας, ὑποπέσωσιν εἰς τὴν προτέραν εἰδωλολατρείαν· ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἤρχισε νὰ ἐκλείπῃ τὸ δέος ἐκεῖνο καὶ νὰ εἰσάγηται παρὰ ταῖς χριστιανοῖς ἡ τέχνη. Τὰ πρῶτα δὲ προϊόντα τῆς ἀρχαιοτάτης ταύτης χριστιανικῆς τέχνης ἦσαν σύμβολα, δι' ὧν εἰκονίζοντο διάφορα ἀντικείμενα τῆς πίστεως, οἷον ὁ σταυρός, ὁ ποιμὴν, ὁ ἀμνός, ὁ κριός (τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ), ἡ ναῦς (τῆς ἐκκλησίας), ἡ λύρα (τῆς προσευχῆς), ἡ ἀγκυρα (τῆς ἐλπίδος), ὁ ἰχθύς (τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ). Τὰ σύμβολα ταῦτα ἦσαν τὸ πρῶτον ἐν χρῆσει ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ τῶν χριστιανῶν, ἐπὶ σκευῶν, ἐνδυμάτων, τοίχων

οίκων, τάφων. Κατὰ μικρὸν δὲ εἰσήγοντο εἰς τοὺς τόπους τῆς δημοσίας λατρείας. Ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν καὶ τὰς πρώτας εἰκόνας, παριστανούσας σκηνὰς ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης ἢ πρόσωπα, ἰδίως τὸν Κύριον καὶ τὴν Παναγίαν αὐτοῦ Μητέρα φέρουσιν ἐν τοῖς κόλποις τὸ θεῖον βρέφος.

Ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἀναφαίνονται ἐκτὸς τῆς Κυριακῆς καὶ τοῦ Πάσχα αἱ ἐορταὶ τῆς Πεντηκοστῆς, εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Ἀναλήψεως, τῶν Ἐπιφανείων εἰς ἀνάμνησιν τῆς βαπτίσεως τοῦ Κυρίου, καὶ αἱ μνήμαι τῶν μαρτύρων.

Ἐκτοτε δὲ ἐτιμῶντο καὶ ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευή, ἡμέραι τῆς ἐβδομάδος, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Πρὸ τοῦ Πάσχα ἐγένετο νηστεία ὡς προπαρασκευὴ εἰς τὴν μεγάλην ἐορτήν, ἣτη δὲ ἀκόμη ἀρίστος καὶ ὁ χρόνος αὐτῆς καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐγένετο· ἐκάστη ἐκκλησία ἠκολούθει ἴδια ἔθιμα ὡς πρὸς τοῦτο· τσσαρακοστὴ δὲ ὠνομάσθη, διότι θεωρεῖτο ὡς ἀνάμνησις τῆς ἐπὶ 40 ἡμέρας νηστείας τοῦ Κυρίου. Αἱ τελεταὶ τῆς λατρείας ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἐγένοντο πομπωδέστεραι καὶ ἤρχισαν νὰ λαμβάνωσι μονίμους τύπους, οἵτινες ὅμως διέφερον ἐν τισὶ κατὰ τὰς διαφόρους ἐκκλησίας. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθησαν αἱ διαφοροὶ ἀρχαῖαι λειτουργίαι, ἡ τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων (τοῦ Ἰακώβου), ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας (τοῦ Μάρκου) καὶ ἡ τῆς Ῥώμης (τοῦ Κλήμεντος). Ἐν τῇ λειτουργίᾳ, τῇ κυρίως δηλ. λατρείᾳ, τῇ τελουμένη κατὰ τὰς Κυριακάς, κατὰ πρῶτον ἀνεγινώσκοντο αἱ Γραφαί. Εἶτα δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ πρεσβύτερος ἐξήγει τὰ ἀναγνωσθέντα καὶ προέτρεπε τὸν λαὸν εἰς τὴν τῶν καλῶν τούτων παραδειγμάτων μίμωσιν. Ἠκολούθουν μετὰ ταῦτα εὐχαὶ καὶ ὕμνοι, πρὸς ἕν σκοπὸν ἐχρησιμεῦον κυρίως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης οἱ ψαλμοί, ἀλλὰ καὶ ἴδιοι χριστιανικοὶ ὕμνοι εἶχον ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰῶνος ποιηθῆ, καθὼς μαρτυρεῖ Πλήνιος ὁ νεώτερος, λέγων ὅτι χριστιανοὶ συνερχόμενοι ἤδον ὕμνους πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐν τέλει ἐτελεῖτο ἡ εὐχαριστία. Αἱ ἀγάπαι ἔπαισαν κατὰ μικρὸν διὰ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας καταχρήσεις.

Μεταλαμβάνον δὲ πάντες οἱ παρόντες, οἱ δὲ διάκονοι ἐκόμιζον ἐκ τῆς εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς δι' εὐλόγους αἰτίαις ἀπουσιάζοντας, ἰδίως τοὺς ἀσθενεῖς. Μετὰ τοῦ βαπτίσματος ἦτο ἠνωμένον καὶ τὸ χρῆσμα πρὸς ἐπισφράγισιν τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι ληφθείσης θείας χάριτος καὶ ἐνίσχυσιν ἐν αὐτῇ, τὸ ὅποιον ἐν τῇ δύσει ἤρχισε νὰ παρέχεται παρὰ μόνου τοῦ ἐπισκόπου, ὡς τούτου προνόμιον θεωρηθέν, καὶ νὰ τελεῖται κεχωρισμένως ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος. Οἱ ἀνάδοχοι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὡς μάρτυρες τοῦ βαπτίσματος, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνηλίκων καὶ ὡς ἐγγυηταὶ τῆς μελλούσης χριστιανικῆς μορφώσεως αὐτῶν. Διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν παρείχεται ἡ ἄφεσις εἰς τοὺς τελούντας *μετάνοιαν*. Ὁ γάμος ἠὺλογεῖτο ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἐπὶ τῶν ἀσθενούντων τέλος *ἤρχοντο* οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ ἀλείφοντες αὐτοὺς *ἐλαίῳ*. Πάσας ταύτας τὰς τελετάς, αἵτινες ὡς ἀποκρυπτόμεναι ἀπὸ τῶν ὀμμάτων τῶν τοὺς χριστιανούς μισούντων καὶ διωκόντων ἔθνικῶν, εἶχον προσλάβει μυστηριώδη τινὰ *χαρακτῆρα (ὄθεν μυστήρια)*, καθὼς καὶ τὸ τῆς κηδεύσεως τῶν ἀποθησκόντων, ἐτέλουν οἱ *κληρικοί*, οἵτινες ἐλάμβανον τὴν *ἱερωσύνην*, τὴν ἐξουσίαν δηλ. νὰ κηρύττωσι, νὰ τελῶσι τὰ μυστήρια καὶ νὰ διευθύνωσι τὴν ἐκκλησίαν, διὰ τῆς χειροτονίας.

§ 15.

Ἐποῖα ἦσαν τὰ ἦθη τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ;

Ἡ ἐξέλιξις ἀξία τοῦ χριστιανισμοῦ κατεδείχθη κυρίως ἐν τῇ *μεγάλῃ καὶ εὐεργεικωτάτῃ ἐπιρροῇ*, ἣν ἐξήσκησεν ἐπὶ τῶν ἠθῶν τῆς ἀρχαίας, ἐν τῇ κακίᾳ γεγενηκυίας ἔθνικῆς καὶ ἰουδαϊκῆς κοινωνίας, διὰ τῆς ἐξαπλώσεως καὶ γενικεύσεως ὕμνων θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν. Ὁ χριστιανισμὸς ἀνεμόρφωσεν ἠθικῶς τὸν κόσμον, ἐπέτυχεν δηλ. ἐκεῖνο, ὅπερ οὔτε αἱ ἀρχαῖαι θρησκείαι οὔτε αἱ ἀρχαῖαι φιλοσοφίαι ἠδύναντο νὰ κατορθώσωσιν. Οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ διὰ τῆς ἀρετῆς των, διὰ τῆς καθαρότητος τῶν ἠθῶν αὐτῶν *ἐξέπληττον τοὺς ἔθνικούς*. Ἐν τῶν κυριωτέρων μέσων, δι' ὧν εἰλκυεν ἡ νέα πίστις αὐτούς, ἦτο ἡ ἠθικὴ αὐτῆ τῶν ὀπαδῶν τῆς τε-

λειότης. Διδασκαλία, ἥτις ἐν τῷ βίῳ ἀπέφερε τοιοῦτους καρπούς, δικαίως ἔθεωρεῖτο θεία. Πρῶτον πρέπει νὰ θαυμάσωμεν τὴν ἀγάπην τῶν ἀρχαίων τούτων χριστιανῶν πρὸς ἀλλήλους. Ὁ Τερτυλιανὸς βεβαίως, ὅτι οἱ ἔθνικοι πολλακίς ἔκραζον περὶ τῶν χριστιανῶν· Ἰδετε, πῶς ἀγαπῶσιν ἀλλήλους καὶ πῶς εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἀποθνήσκωσιν ὑπὲρ ἀλλήλων! Ἡ πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ τοὺς πάσχοντες φιλανθρωπία αὐτῶν ἦτο ἀξιοθαύμαστος. Ἡ χριστιανικὴ φιλανθρωπία ἀνεκούφισε καὶ τὴν θέσιν τῶν δυστυχῶν δούλων, οἵτινες ἐκκρύχθησαν ἀδελφοὶ ἐν Χριστῷ. Ἡ πρὸς τοὺς τραχύτης ἐξέλιπεν, ἕως οὐ κατὰ μικρὸν, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐξηφανίσθη ἐντελῶς ὁ τοσοῦτον τὴν ἀνθρωπότητα ἀτιμάσας οὗτος θεσμός. Τὴν παρὰ τοῖς ἔθνικοις ἐπικρατοῦσαν ἀλαζονείαν διεδέχθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἄκρα ταπεινοφροσύνη. Ἐπίσης τὰ τῶν ἔθνικῶν εἰς ἀνήκουστον βαθμὸν ἐκλελυμένα ἦθι διεδέχθη παρ' αὐτοῖς ἡθῶν αὐστηρότης ἀξιοθαύμαστος. Ἐνεκα τῆς αὐστηρότητος ταύτης ὁ οἰκογενειακὸς βίος προσέλαβε τὸν πρέποντα ἠθικὸν χαρακτήρα, οἱ δεσμοὶ τοῦ τὴν ἱερότητά των.

Ἡ γυνή, παρὰ τῶν ἔθνικῶν περιφρονηθεῖσα, ἐτιμήθη καὶ ἀνυψώθη. Ἐν ᾧ οἱ ἔθνικοι ἦσαν ὄλως παραδεδωμένοι εἰς τὰς ἡδονὰς τοῦ κόσμου, οἱ χριστιανοὶ ἐκ φυσικῆς ἀντίθεσσεως ἐδείκνυν περιφρόνησιν πρὸς τὸν κόσμον καὶ ἐπόθουν τὴν οὐράνιον ζωὴν. Διὰ τὴν πρὸς τὸν θάνατον περιφρόνησιν παρεβάλλοντο οἱ χριστιανοὶ παρὰ τινων πρὸς τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους. Ἡ πρὸς τὸν κόσμον ἀντίθεσις ἐκ φυσικῆς ἀντιδράσεως ἔφθασε παρὰ τισι μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου, δηλ. μέχρι τελείας ἀσκήσεως, ἥτοι στερησεως καὶ αὐτῶν τῶν ἀθροιστῶν τέρψεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἡ ὑπερβολικὴ αὕτη ἀσκησις ἦτο τρόπον τινὰ διαμαρτύρησις τις κατὰ τῆς ἀκολασίας τοῦ ἔθνικοῦ βίου. Οἱ ταιοῦτοι ἄνδρες ἐλέγοντο ἀσκηταί, μένοντες δὲ ἀγαμοὶ ὑπέβαλλον ἑαυτοὺς εἰς ἀδιαλείπτου προσευχῆν, νηστείαν καὶ μελέτην τῶν θείων. Οὐ μόνον δὲ ἄνδρες ἔζων οὕτω, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες, ἀδελφαὶ ἢ παρθένοι καλοῦμεναι. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον διέτριβον οἱ ἀσκηταὶ οὗτοι ἐντὸς τῶν οἴκων, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1'. αἰῶ-

νοὺς ἤρχισαν νὰ ἀναχωρῶσιν ἀπ' αὐτῶν εἰς τὰς πλησίον τῆς πατρίδος τῶν ἐρήμους, ἵνα μὴ ἐνοχλῶνται ὑπὸ τοῦ θορύβου τῶν πόλεων καὶ τῶν σκανδάλων. Οἱ περιφημότεροι ἀσκηταὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν ὁ μέγας Ἀντώνιος ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παῦλος ὁ ἐκ Θηβαίδος ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ.

Ἀμφότεροι διέμενον δι' ὅλου τοῦ βίου των μακρὰν τῆς κωνωνίας, διὰ τῆς αὐστηροπάτης δὲ ἐγκρατείας των καὶ διὰ τῆς τελείας ἀφοσιώσεώς των εἰς τὸν Θεὸν ἐξέπληξαν τοὺς συγχρόνους των. Σπανίως κατήρχοντο εἰς τὰς πόλεις οἱ ἀσκηταί, ὡσάντις ἤθελον διὰ τῆς παρουσίας των (διότι πάντες ἐτίμων αὐτοὺς) νὰ ἐνισχύσωσι τὸ θάρρος τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς διωγμούς, ἢ νὰ καταπολεμήσωσι τοὺς αἰρετικούς τοὺς διαστρέφοντας τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης τῶν ἀνθρώπων τούτων καὶ αὐταπάρνησις, ἣτις ὑπερέβαινε καὶ αὐτὴν τὴν τῶν στωικῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, ἔθεωρεῖτο ὡς τὸ πρότυπον, ὃ ἔπρεπε νὰ μιμῶνται πάντες.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου
μέχρι τοῦ Φωτίου (313-860 μ. Χ.).*

§ 16.

Πῶς ἐθροιάμβευσεν ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ πῶς κατεστράφη ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ;

Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 313 εἰς τὴν καταδιωκομένην ἐκκλησίαν τὴν ποθουμένην εἰρήνην. Ἐκποτε δὲ διὰ διαφόρων νόμων παρέσχεν αὐτῇ διάφορα προνόμια καὶ ἀνύψωσεν, ἀπ' οὗτου μάλιστα ἐγένετο μονοκράτωρ (323), εἰς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει. Οἱ τῶς καταδιωκόμενοι χριστιανοὶ ἤρχισαν ἐπ' αὐτοῦ νὰ ἀνέρχωνται εἰς ὑψίστας πολιτικὰς θέσεις· αἱ ἐκκλησιαὶ ἐλαμβάνον παρ' αὐτοῦ πλούσια δῶρα· οἱ κληρικοὶ ἀπηλλάσσοντο τῶν δημοσίων βαρῶν· ἡ Κυριακὴ καὶ ἄλλαι χριστιανικαὶ ἑορταὶ προησπίζοντο ὑπὸ τῶν νόμων τοῦ κράτους, ἐπροστατεύετο δὲ τοῦ

λοιπού ὑπὸ τῶν ῥωμαϊκῶν ἀρχῶν καὶ ἡ διαδόσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἴνα ἐξασφαλισθῇ δὲ ὁ θριαμβὸς οὗτος τοῦ χριστιανισμοῦ, μετέθηκεν ὁ Κωνσταντῖνος τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Ῥώμης, ὅπου ἀκόμη ὑπῆρχον πολλοὶ ἔθνικοι, εἰς τὴ Βυζάντιον ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου εἶχον ἤδη ἐπικρατήσει οἱ χριστιανοί. Διὰ ταῦτα πάντα οἱ χριστιανοὶ εὐγνωμονοῦντες ὠνόμασαν αὐτὸν μέγαν, μετὰ δὲ ταῦτα κατέταξεν αὐτὸν ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία μεταξὺ τῶν ἁγίων. Καίπερ ὅμως προστατεύσας τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν δὲν ἠθέλησεν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ καταδιώξῃ τὴν ἐθνικὴν. Ἡ πεπαλαιωμένη καὶ σεσαθρωμένη αὕτη θρησκεία, ἔβλεπεν, ὅτι κατέρρεεν ἀφ' ἑαυτῆς, ἐγίνωσκε, δέ, ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις πρέπει νὰ εἶναι σεβασταὶ καὶ μόνον διὰ τοῦ λόγου πρέπει νὰ πολεμῶνται. Καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἐπροστάτευσαν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀλλὰ μετὰ ὀλιγωτέρας συνέσεως, μεταχειρισθέντες πολλὰκις καὶ αὐτὴν τὴν βίαν κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἐναντίον τῶν συμβουλῶν τῶν σοφωτέρων πατέρων. Οὕτω προσκλήχθησαν ὁ Κωνσταντῖνος, Θεοδόσιος ὁ Α', Θεοδόσιος ὁ Β', καὶ Ἰουστινιανὸς ὁ Α', ὅστις, ἵνα ἀφαιρέσῃ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ἐθνικῆς θρησκείας στήριγμα, ἔλλειψε περὶ τὰ μέσα τοῦ 5' αἰῶνος τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς καὶ ἀπέδιωξεν ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους τοὺς ῥήτορας καὶ φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι ἐπέμενον καταπολεμοῦντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐκ προλήψεως καὶ ἐκ μονομεροῦς καὶ τυφλῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τούτων οἱ ἔθνικοι ἔπασχον σχεδὸν ὅ,τι ἄλλοτε οἱ χριστιανοὶ ἐπὶ τῶν τῷ χριστιανισμῷ ἐχθρῶν ἀρχαίων Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων. Ἡ ἐθνικὴ Ὑπατία, περίφημος νεοπλατωνικὴ φιλόσοφος διδούσα δημόσια μαθήματα φιλοσοφίας καὶ μαθηματικῶν, ἐθανατώθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ τοῦ φανατικοῦ ὄχλου ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὡς ἀντιπράττουσα κατὰ τῶν χριστιανῶν. Τὸ γεγονός τοῦτο ἤγειρε τὴν ἀποδοκιμασίαν τῶν γνησίων χριστιανῶν. Ἀλλ' ἐν ᾧ χριστιανισμὸς ἐξῆλθε θριαμβεύων ἐκ τῶν διωγμῶν ἡ ἐθνικὴ θρησκεία μὴ ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ ζωὴν ὑπέκυψεν εἰς τοὺς κατὰ

Ἑλλάδα

αὐτῆς διωγμῆς. ἕως οὐ ἐντελῶς ἐξέλιπεν. Ὁ μόνος ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις ἠθέλησε νὰ ἀνορθώσῃ πάλιν τὸ κράτος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἦτο ὁ Ἰουλιανός (361), ὁ ἐπικληθεὶς ἀποστάτης καὶ παραβάτης, διότι, ἐν ᾧ ἀνετράφη χριστιανικῶς, ἔπειτα γενόμενος αὐτοκράτωρ, συμβουλοῦς ἔχων τοὺς ῥήτορας καὶ φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, παρ' ὧν εἶχε πεισθῆ, ὅτι δῆθεν ἡ πτώσις τοῦ μεγαλείου τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους προῆλθεν ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπελάττισε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἐπολέμησεν αὐτήν, ἂν καὶ ἀπέφυγε τὰ βίαια μέτρα. Ἐσπούδαζε δὲ νὰ δώσῃ νέαν ζωὴν εἰς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν, μιμούμενος μάλιστα πολλοὺς θεσμοὺς τοῦ χριστιανισμοῦ, οἷον τὴν ἐπ' ἐκκλησίας διδασκαλίαν. Ἐν ᾧ παρηγκώνιζε τοὺς χριστιανούς, τοὺς ἐθνικοὺς ὕψωνεν εἰς τὰς ὑψίστας πολιτικὰς θέσεις. Ἀπηγόρευσε δὲ τοῖς χριστιανοῖς νὰ διδάσκωσι τὴν ῥητορικὴν καὶ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς, ἐλπίζων ὅτι θὰ εἰσαγάγῃ τὴν ἀμάθειαν παρ' αὐτοῖς. Καὶ ὅπως αὐξήσῃ τὴν πρὸς αὐτοὺς σύγχυσιν ἀνεγνώρισε πάσας τὰς χριστιανικὰς αἱρέσεις. Θέλων δὲ νὰ διαψεύσῃ τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου ἐπέτρεψε καὶ ἐβοήθησε τοὺς Ἰουδαίους νὰ ἀνοικοδομήσωσι τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλῆμ, ἀλλὰ σεισμὸς ἐπισυμβὰς ἐματαιώσῃ τὸ ἔργον τοῦτο. Αἱ προσπάθειαι τοῦ ἐν γένει οὐδὲν ἀπέφερον ἀποτέλεσμα, διότι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία εἶχε πλέον ἠττηθῆ ὑπὸ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ. Πάντες, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐθνικαί, ἤρχισαν νὰ σκόπτωσι τὸν ζῆλόν του, μεθ' οὗ ἠθέλησε νὰ ἀναστήσῃ θρησκείαν ἥδη ἐκπνεύσασαν, ἧς τὸ ψεῦδος εἶχεν ἤδη ἐλεγχθῆ. Μετὰ δύο ἐτῶν κυβέρνησιν ἀπέθανεν ἐν τινι πρὸς τοὺς Πέρσας πολέμῳ (363), λέγεται δὲ ὅτι θνήσκων καὶ συναισθανόμενος ὅτι οὐδὲν κατώρθωσε κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπεφώνησε· «Νενίκαχος με, Γαλιλαίε!». Περὶ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος μάλιστα ἀσθενεστάτῃ τινι λειψανᾷ ἐθνικῆς θρησκείας ἐσφάζοντο ἔτι ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει.

§ 17.

Ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ.

Εἰς τίνας νέους λαοὺς ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμὸς ;

Ἐν ᾧ ἡ ἔθνικὴ θρησκεία ἐξέλειπεν οὕτως, ὁ χριστιανισμὸς διεδίδετο ὁσήμεραι εἰς νέους λαοὺς. Οὕτως ἐξαπλοῦται τὸ εὐαγγέλιον εἰς τὴν *Περσίαν*, τὴν *Ἀρμενίαν*, τὴν *Ἀραβίαν*. Καὶ μέχρι δ' αὐτῶν τῶν *Ἰνδιῶν* καὶ τῆς *Κίνας* φθάνει τὸ φῶς αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐν τῇ Ἀσίᾳ δὲν ἠδυνήθη ἡ νέα πίστις νὰ ριψῇ βαθείας ρίζας καὶ νὰ ποιήσῃ μεγάλας προόδους· πρῶτον διότι οἱ πλείστοι λαοὶ αὐτῆς εὕρισκοντο ἐν λίαν ταπεινῇ ἀναπτύξει, ὁ δὲ χριστιανισμὸς ὡς πνευματικὴ θρησκεία προϋποθέτει ἀνωτέραν τινὰ βαθμίδα πολιτισμοῦ· τῆς χριστιανικῆς ιδέας τοῦ ἐνὸς πνευματικοῦ, ἀοράτου Θεοῦ, τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας, τῆς ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων, τῆς μονογαμίας καὶ τῆς προσδοκίας πνευματικῶν ἀγαθῶν ἐν ἀλλῇ ζωῇ δὲν ἐννοεῖ ὁ βάρβαρος ἄνθρωπος, ὅστις θέλει ὁρατοὺς θεοὺς, ὑλικὴν διὰ θυσιῶν γινομένην λατρείαν, δούλους νὰ ὑπηρετῶσιν αὐτόν, πολυγαμίαν καὶ ὑλικὰς ἀπολαύσεις ἐν τῷ Παραδείσῳ· δεύτερον διότι ἐν ταῖς χώραις ταύταις εὗρε σφοδρὸς πολεμίους ἔνθεν μὲν τοὺς πανταχοῦ ἔκτοτε διεσπαρμένους Ἰουδαίους, οἵτινες θεώρουν τὸν χριστιανισμὸν ὡς διαστροφὴν δῆθεν τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας καὶ τοὺς χριστιανοὺς ὡς ἀποστάτας τοῦ νόμου αὐτῶν, ἐτέρωθεν δὲ ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος τοὺς μωαμεθανοὺς. Οἱ *μωαμεθανοί*, ὀπαδοὶ τοῦ Μωαμεθ τοῦ ἀναφανέντος περὶ τὸ 622 ὡς ἰδρυτοῦ νέας θρησκείας, ἡ ὅποια ἔμμενος οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀτεχνος ἀντιγραφὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καὶ ἧς θεμελιώδες δόγμα εἶναι ὁ μονοθεϊσμός, ὁρμηθέντες ἀπὸ Ἀραβίας, ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Μωαμεθ κατ' ἀρχάς, εἴτα δὲ τῶν διαδόχων τοῦ Καλιφῶν, κατέκτησαν κατὰ μικρὸν πάσας σχεδὸν τὰς ἐν τῇ δυτικῇ Ἀσίᾳ καὶ τῇ Ἀφρικῇ χώρας, πανταχοῦ δὲ, ὅπου ἐξηπλοῦντο, καταπιέζοντες τοὺς χριστιανοὺς ἐπέβαλλον τὸν ἰσλαμισμόν.

Ἄλλο μετὰ τοῦ αὐθαϊρέτου Ἀλλάχ τοῦ διὰ τῆς ἀπε-

ριορίστου θελήσεώς του ἔχοντος προαποφασίσῃ τὰ πάντα, ἅτινα γίνονται διὰ τοῦτο ὡς εἶναι πεπρωμένον, μετὰ τῆς παραδοχῆς τῆς δουλείας, μετὰ τῆς πολυγαμίας καὶ μετὰ τοῦ πλήρους ἡδονῶν παραδείσου ὑπῆρξεν εἰς πολλοὺς ἀμορφώτους λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς εὐπροσδεκτότερος τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλ' ἂν ἐν τῇ Ἀσίᾳ καὶ τῇ Ἀφρικῇ ἀπέτυχεν ὁ χριστιανισμός, ἐπιτυχῶς ὁμως ἐξ-ηπλώθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν Ἐυρώπῃ παρὰ τοῖς Ἀγγλοσαξονικοῖς ἢ Γερμανικοῖς λεγομένοις λαοῖς, αἵτινες ἐκ τῶν βορείων μερῶν ὀρμηθέντες, κατὰ τὸν Δ', Ε', καὶ Σ' αἰῶνα κατέλαβον τὴν μέσην, μεσημβρινὴν καὶ δυτικὴν Ἐυρώπην, καὶ μετὰ τῶν ἀρχαίων λαῶν τῶν χωρῶν τούτων, τῶν Ῥωμαίων, Κελτῶν, Βρεττανῶν καὶ λοιπῶν ἀναμιχθέντες ἀπετέλεσαν τοὺς νεωτέρους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. Οἱ πρότερον βάρβαροι οὗτοι λαοὶ ἔλαβον παρὰ τῶν ἡττηθέντων καὶ ὑποταγέντων Ῥωμαίων πάντα τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ τὴν ἥδη ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει θριαμβεύουσαν χριστιανικὴν θρησκείαν. Πρῶτοι τῶν λαῶν τούτων ἠσπάσθησαν τὸν χριστιανισμὸν οἱ Γότθοι οἱ εἰσβαλόντες κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος εἰς τὴν Μοισίαν καὶ Θράκην, μετὰ δὲ ταῦτα ἐγκαταστάντες ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἰσπανίᾳ, μετ' αὐτοὺς οἱ Λογγοβάρδοι, οἱ Βουργούνδιοι, οἱ Βάνδαλοι, οἱ Φράγκοι, οἱ Ἀγγλοσάξονες, οἱ Γερμανοί, οἱ Σουηδοί, οἱ Νορβηγοί, οἱ Δανοὶ καὶ οἱ Ὀλλανδοί. Τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Σλαῶν μόνον αἱ πρῶται ἀρχαὶ πίπτουσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, κυρίως δ' ἐπεστράφησαν οἱ λαοὶ οὗτοι (Ρῶσσοι, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἀβαροι) κατὰ τοὺς ἐπομένους χρόνους, κατὰ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα, περὶ οὗ ἐν οἰκείῳ τόπῳ ῥηθήσονται τὰ δέοντα.

§ 18.

Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ; *Θ. ἀποστολικαὶ ἐπιστολὴς*

Ἡδὴ ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων οἱ σοφοὶ ἐκ τῶν χριστιανῶν, οἱ

διδάσκαλοι, τῆς ἐκκλησίας ἑρευνῶν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ ἐσπούδαζον νὰ ἀναπτύξωσιν αὐτὴν καὶ ἐπιστημονικῶς αὐτὴν διαμορφώσωσιν. Αἱ ἑρευναι αὗται ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ συζητήσεως ἦτο ἐπόμενον, ὅτι ἔμελλον νὰ ἐπιταθῶσιν ἐπιμῶλλον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀφ' οὗτοῦ ἡ ἐκκλησία ἀπῆλλάγη τῶν διωκτῶν τῆς. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τείνει πάντοτε εἰς τὴν ἑρευναν τῆς ἀληθείας. Ἄλλ' αἱ συζητήσεις αὗται ἐπὶ τῶν δογμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν γίνονται νῦν ἡσύχως καὶ ἀθροῦτως, ὅπως ἤρμαζε, καὶ ὅπως κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους συνέβαιναν, ἀλλὰ συνταράττουσι τὸ ρωμαϊκὸν κράτος γεννώσασαι μίση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐπάγονται σφοδροὺς ἐσωτερικοὺς διωγμοὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Τοῦτο δέ, διότι τὸ μὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας οἱ ἀμαθεῖς καὶ φανατικοὶ ὄχλοι μετὰ τῶν μοναχῶν, τὸ δέ, διότι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία παρεμβαινούσα εἰς αὐτάς ἐλάμβανε μέρος ὅτε μὲν ὑπὲρ ταύτης, ὅτε δὲ ὑπὲρ ἐκείνης τῆς μεριδος, καὶ τὴν μὲν προύσπιζε, τὴν δὲ κατεδίωκε.

Πολλοὶ ἐν ταῖς συζητήσεσι ταύταις ἀπεπλανήθησαν εἰς δοξασίας ἐσφαλμένας, ἃς ἡ ἐκκλησία διὰ τοῦτο ὡς αἰρετικὰς κατεδίωκεν. Οὕτως ὁ Ἄρειος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐθεώρει τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ ὡς κτίσμα. Ὁ Μακεδόσιος ἠρνεῖτο τὴν θεότητα τοῦ Πνεύματος. Ὁ Νεστόριος δὲν ἀπεδέχετο τὴν τελείαν ἔνωσιν τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν Χριστῷ. Ὁ Εὐτυχῆς τὸνναντίον συνέχευε τὰς ἐν Χριστῷ φύσεις. Ὁ Πελάγιος τέλος δὲν ἐθεώρει ἀπολύτως ἀναγκαίαν τὴν θείαν χάριν ἐν τῇ ἀναγεννήσει, νομιζὼν, ὅτι ὁ ἀνθρώπος καὶ διὰ τῶν ἰδίων ἡθικῶν δυνάμεων, ἄνευ τῆς ἐπενεργείας τοῦ χριστιανισμοῦ, δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἡθικὴν τελειότητα καὶ νὰ ἀποβῇ ἀρεστὸς τῷ Θεῷ. Χάριν τῶν ἑρευνῶν καὶ συζητήσεων τούτων συνήρχοντο οἱ ἐπίσκοποι καὶ θεολόγοι εἰς συνόδους, ὡσάντις δὲ αἱ τοπικαὶ σύνοδοι δὲν ἤρκουν συνεκαλύοντο γενικαὶ σύνοδοι αἱ οἰκουμενικαὶ κληθεῖσαι, αἱ ὅποια ἀντεπροσώπευον τὴν καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐξηπλωμένην ἐκκλησίαν. Αἱ οἰκουμενικαὶ αὗται σύνοδοι (καὶ τοιαῦται ἐγένοντο ἑπτὰ,) περὶ ὧν ὑπῆρχε κοινὴ

πίστις, ὅτι ἐνεπνέοντο ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διέλυον ὀριστικῶς τὰς διαφορὰς. Οἱ δὲ κατακρινόμενοι ὡς αἱρετικοὶ ἀπεκλείοντο ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ὁπαδῶν των, ἀπεδιώκοντο δὲ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ ἐξωρίζοντο ἢ ἄλλως κατεδιώκοντο.

Ἡ τελευταία συζήτησις ἢ συνταράξις τὴν ἐκκλησίαν ἐπὶ ἓνα αἰῶνα σχεδὸν ὑπῆρξεν ἢ κατὰ τὴν Η΄. ἑκατονταετηρίδα ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου ἐγερθεῖσα περὶ τῶν εἰκόνων, ἃς ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος διέταξε νὰ ἀποβάλωσι τῶν ἐκκλησιῶν, ἵνα μὴ περιπίπτωσι δῆθεν οἱ χριστιανοὶ εἰς εἰδωλολατρείαν. Ἡ ἀπαιτήσις αὕτη, ἦν ὑπεστήριξαν καὶ ἄλλοι αὐτοκράτορες μετ' αὐτόν, Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος καὶ Λέων ὁ Χαζαρος, ἐπολεμήθη ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου, ἐν δὲ τῇ Ζ΄. οἰκουμένην συνόδῳ τῇ ἐπὶ τῆς *Εἰρήνης* τῷ 787 γενομένη, ἀνεκρῦχθη παλιν ἡ τιμὴ τῶν εἰκόνων. Ὁρίσθη δέ, ἵνα μὴ ὁ λαὸς περιπίπτῃ εἰς εἰδωλολατρείαν, ὅτι ταῖς εἰκόσιν ὀφείλεται μόνῃ ἀπλῇ τιμητικῇ προσκύνησις, ἡ δὲ λατρεία ἀνήκει μόνῳ Θεῷ. Ἐφάνησαν μὲν μετὰ ταῦτα νέοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες (Λέων ὁ Ἀρμένιος, Θεόφιλος), ἀλλ' ἡ αὐτοκρατεία Θεοδώρα ἀνεστήλωσε πάλιν ὀριστικῶς τὰς εἰκόνας ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ὥρισε δὲ εἰς ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἑορτήν, τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐπειδὴ οἱ μοναχοὶ ἦσαν οἱ ὑποστηρίζοντες πρὸ πάντων τὰς εἰκόνας, οἱ εἰκονομάχοι ἐκρῦχθησαν κατ' αὐτῶν, καὶ κατέστρεψαν πολλὰ αὐτῶν μοναστήρια καὶ βιβλιοθήκας μοναστηριακάς, διέλυσαν δὲ καὶ τὰ σχολεῖα αὐτῶν. Ἀλλὰ ταῦτο ἀντὶ νὰ ὠφελήσῃ, ὡς ἐνόμιζον οἱ εἰκονομάχοι, ἔβλαψε τὸ κράτος, διότι κατέστρεψε τὰ μόνα τότε ὑπάρχοντα σχολεῖα. Ὡστε, ἐν ᾧ οἱ εἰκονομάχοι ἐνόμιζον, ὅτι ἐπεδιώκον τὴν πρῶτον, ἐπήνεγκον τὴν ὀπισθοδρόμησιν τοῦ λαοῦ. Ὑπὲρ τῶν εἰκόνων εἰργάσθησαν καὶ ἔγραψαν τότε δύο μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Θεόδωρος ὁ Σπουδίτης, οἵτινες ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ κατάχρησις δὲν πρέπει νὰ κωλύῃ τὴν χρῆσιν καὶ ὅτι αἱ εἰκόνας κοσμοῦσι τὰς ἐκκλησίας, διατηροῦσι ζωηρὰν τὴν μνήμην τῶν

ιερέων προσώπων, μεθ' ὧν συνδέεται ἡ ἱστορία τῆς ἡμετέρας θρησκείας καὶ διδάσκουσι τὸν λαόν.

§ 19.

Οἱ Ἕλληνες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Δ'. καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Ε'. αἰῶνος, οἱ ἀκολουθοῦντες τῇ Ἀλεξανδρινῇ Σχολῇ. Ἀθανάσιος, Βασιλείος ὁ μέγας.

Κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ε'. αἰῶνος ἀνεφάνησαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀνατολῇ σπουδαιότατοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τότε συμπίπτει ἡ ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς φιλολογίας ἢ ὁ χρυσοῦς αὐτῆς αἰὼν. Καὶ οἱ μὲν τούτων ἀκολουθοῦσι ταῖς τάσεσι τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, τὸν Ὀριγένη ἔχοντες ὁδηγὸν καὶ συνδυάζοντες τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὰ δόγματα ἐπὶ τὸ φιλοσοφικώτερον ἐξετάζοντες καὶ ἀναπτύσσοντες, οἱ δὲ ταῖς τῆς Σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας, τῇ γραμματικῇ δηλ. καὶ ἱστορικῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῆς. Εἰς τοὺς πρώτους ἀνήκει Ἀθανάσιος ὁ μέγας ἐπικληθεὶς (†373). Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο ἀπεδόθη αὐτῷ δικαίως διὰ τοὺς πολλοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ κατὰ τῶν ἀρειανῶν καὶ τὴν ἔξοχον αὐτοῦ σοφίαν. Ἐμμορφώθη ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Ὀριγένους. Ἦδη δὲ νεαρότατος ὡς διάκονος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρου ἐν τῇ Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ (325) ἔδειξε τὴν μεγάλην αὐτοῦ θεολογικὴν πολυμαθειαν καὶ ῥητορικὴν δεινότητα καταπολεμήσας τοὺς ἀρειανούς καὶ μεγάλως συντελέσας εἰς τὴν ἐν τῇ Συνόδῳ ταύτῃ νίκην τῶν ὀρθοδόξων. Ἐπειτα ἐξηκολούθησε τὸν πόλεμον τοῦτον πρὸς τοὺς ἀρειανούς, ἀφ' ὅτου ἐγένετο τῷ 328 ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, διαδεχθεὶς τὸν Ἀλέξανδρον, ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, Κωνσταντίου καὶ τῶν ἐπομένων κυβερνήσεων, αἵτινες κατεδίωξαν αὐτὸν ἀμειλίχτως, ὡσάκις ὑπερίσχυον ἐν τῇ αὐτῇ οἱ ἀρειανοὶ ἢ οἱ ἡμικρειανοί. Ὁ Ἀθανάσιος ἐξωρίσθη δεκάκις, 20 δὲ ἔτη διέτριψεν ἐν τῇ ἐξορίᾳ. Τοὺς ἀγῶνας τούτους ἐξηκολούθησεν ἐπὶ 45 ἔτη. Εἶναι δὲ βαθὺς θεολόγος

καὶ ἐπιστημονικώτατα μεμορφωμένοι, ἐν ᾧ συγχρόνως ἦτο καὶ τοῦ πρακτικοῦ χριστιανικοῦ βίου θαυμαστής. Ὁ περιφημὸς ἐν ἀσκηταῖς Ἀντώνιος εἶχε καταπλήξει αὐτὸν διὰ τῆς ἄκρας αὐτοῦ ἐγκρατείας καὶ ἀσκήσεως, δι' ἣ συνέγραψε καὶ τὸν βίον αὐτοῦ. Τὰ κυριώτερα συγγράμματά του εἶναι οἱ λόγοι του πρὸς Ἑλληνας κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας, τὰ κατὰ ἀρειανῶν καὶ ἄλλων αἰρετικῶν ἔργα του καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του. Ὁ Ἀθανάσιος εἶναι εἰς ἕκ τῶν ἐμβριθεστέρων καὶ βαθυνουστέρων πατέρων. Μέγας ὑπῆρξε καὶ ὁ Καισαρείας τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ μητροπολίτης Βασίλειος (†379). Ἀνατραφεὶς καλῶς ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ἐμμελείας, ἥτις ἦτο ἐκ τῶν ἐναρετωτάτων ἐκείνων χριστιανῶν γυναικῶν, ἃς θαυμάζων ὁ ἐθνικὸς Λιβάνιος ἔλεγεν «οἷας θαυμαστάς γυναικίας ἔχουσιν οἱ χριστιανοί», ἐξεπαιδεύθη μετὰ ταῦτα ἐν Ἀθήναις ἐν τῇ ἐνταῦθα φιλοσοφικῇ σχολῇ, ὅπου συνέδεσεν ἀδελφικὴν ἰσόβιον φιλίαν πρὸς τὸν Ναζιανζηνὸν Γρηγόριον, στηριζομένην ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐκκλησίαν. Ἀπελθὼν μετὰ ταῦτα εἰς Πόντον, εἰς τινὰ πατρικὴν ἐξουχίαν, ἀφιερῶθη μετὰ τοῦ φίλου του Γρηγορίου εἰς τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένου. Γενόμενος δὲ κατόπιν μητροπολίτης Καισαρείας ἀνέπτυξε μεγάλας διοικητικὰς καὶ ποιμαντορικὰς ἀρετάς, πρότυπον ἀρχιερέως γενόμενος. Ὁ μέγας Βασίλειος ἠγωνίσθη γενναϊότατα ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἐπὶ Οὐάλεντος μάλιστα τοῦ βιαίως τὸν ἀρειανισμόν ἐπιβάλλοντος. Ἐν ᾧ οὗτος πάντας σχεδὸν τοὺς ἄλλους τῆς Ἀσίας ἐπισκόπους κατεπτόησε, μόνον τὸν Βασίλειον δὲν ἠδυνήθη νὰ κάμψῃ. Ὅτε ὁ ἐπίτροπός του Μόδεστος ἠπειλήσεν αὐτῷ ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος δήμευσιν περιουσίας, ἐξορίαν, βασάνους καὶ θάνατον, οὗτος ἀπήντησεν· «Οὐδὲν τούτων πτοσεὶ με· περιουσίαν δὲν ἔχω· πανταχοῦ ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ὁ ἄνθρωπος παρεπίδημος· τὸ ἀσθενές μου σῶμα δὲν θὰ ἀντεῖχε πολὺ εἰς τὰς βασάνους· ὁ θάνατος ἤθελε μὲ ἐνώσει ταχύτερον μετὰ τοῦ Χριστοῦ»! Ἐμερίμνα δὲ καὶ περὶ τῶν πτωχῶν ὡς πατὴρ συστήσας τὸ περιφημότερον τῆς ἐποχῆς του πτωχοκομεῖον, τὴν Βασιλειάδα, καὶ τρέφων ἐν καιρῷ λιμοῦ ἑκατοντάδας πτωχῶν

ἐν τῇ τραπέζῃ του. Ἠγάπα δὲ τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν ἀσκησιν μέχρις ὑπερβολῆς. Ἐγραψε πολλὰ σοφώτατα ἔργα ἐν γλώσσῃ σχεδὸν κλασσικῇ, οἷον ἐρμηνείας, κατὰ ἀρειανῶν λόγους, ἀσκητικὰ καὶ ἄλλα.

§ 20.

Συνέχεια. Ἄλλοι ἀλεξανδρινοί.

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Γρηγόριος Νύσσης. Εὐσέβιος. Δίδυμος. Μακάριος. Συνέσιος. Ἐπιφάνιος. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας. Ἰσίδωρος. Νεῖλος.

Φίλος στενωτάτος τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἦτο Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός († 390). Εὐσεβέστατα ἀνατραφεὶς ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Νόννης ἐξεπαιδεύθη τὸ πρῶτον ἐν Ναζιανζῶ καὶ Καισαρείᾳ, εἶτα δὲ ἦλθεν εἰς Ἀθήνας πρὸς σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας. Μετὰ τοῦ Βασιλείου ἐνταῦθα διὰ δεσμῶν φιλίας στενωτάτης συνδεθείς ἀπῆλθε μετ' αὐτοῦ εἶτα εἰς τὸν Πόντον πρὸς μελέτην τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων πατέρων καὶ θεολόγων. Γίνεται μετὰ ταῦτα πρεσβύτερος ἐν Ναζιανζῶ καὶ βοηθὸς ἐπίσκοπος, ἵνα ὑποστηρίξῃ τὸν γεγηρακότεν πατέρα του Γρηγόριον ἐπίσκοπον τῆς πόλεως ταύτης, ἃν καὶ δὲν εἴλκεν αὐτὸν ἢ περὶ τὴν διοίκησιν καὶ ποιμαντορίαν ἐνασχόλησις τόσον, ὅσον ἢ περὶ τὰ γράμματα σπουδῇ. Ἡ φήμη του διὰ τὴν ἀρετὴν, παιδείαν καὶ εὐγλωττίαν του ἤρχισε ταχέως νὰ διαδίδηται πανταχοῦ. Δι' ὃ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πιεζόμενοι ὀρθόδοξοι, οἵτινες κατεῖχον ἐπὶ Οὐάλεντος καὶ Γρατιανοῦ μόλις μικρὰν τινα ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, καλοῦσιν αὐτόν, ἵνα ἀναλαβάνων τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀντιπαλαίσῃ ἐν τῷ κέντρῳ τούτῳ τῶν ἀρειανῶν ἐναντίον αὐτῶν. Ἐκεῖ εἶπεν ὁ Γρηγόριος τοὺς θαυμασίους αὐτοῦ λόγους ὑπὲρ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου, δι' οὓς μετὰ ταῦτα θεολόγος ἐπεκλήθη. Ἡ ῥητορικὴ του δεινότης διεφημίσθη πανταχοῦ. Ὁ Ἱερώνυμος ὁ γνωστὸς Λατίνος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς διατρίβων τότε ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀκούσας τὴν φή-

μην τοῦ Γρηγορίου ἦλθεν ἐπίτηδες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἀκροασθῆ αὐτοῦ. Ὁ ἀρειανικὸς ὄχλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολ-
λάκις ἠπειλήσεν νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν του καὶ νὰ φονεύσῃ
αὐτόν. Οἱ ἀγῶνές του ἐστέφθησαν ἐπὶ τέλους δι' ἐπιτυχίαν. Θεοδό-
σιος ὁ Α΄ κηρυχθεὶς ὑπὲρ τῶν ὀρθοδόξων κατεδίωξε μὲν τοὺς ἀρειαν-
οὺς ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἤγαγε δὲ ἐν θριάμβῳ τὸν Γρη-
γόριον εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐκκλησίαν καὶ ἐνεθρόνισεν ἀρχιεπίσκο-
πον Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ναοὶ πάντες καταλαμβάνονται ὑπὸ
ὀρθοδόξων, ἐν δὲ τῇ μετ' ὀλίγον (381) γενομένῃ δευτέρᾳ οἰκουμε-
νικῇ συνόδῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῇ ἐπικυρωσάσῃ τὴν ὀρθόδοξον
πίστιν τῆς Νικαίας, γίνεται ὁ Γρηγόριος πρόεδρος. Ὁ Γρηγόριος
ἔγραψε πλεῖστα συγγράμματα μαρτυροῦντα τὴν θεολογικὴν αὐτοῦ
σοφίαν. Τοιαῦτα εἶναι οἱ 45 λόγοι του, ἀριστουργήματα ἐκκλησια-
στικῆς εὐγλωττίας, μάλιστα δὲ οἱ θεολογικοὶ του καὶ οἱ πανηγυ-
ρικοὶ. Ὁ Γρηγόριος εἶναι ἐπιφανέστατος συγγραφεὺς καὶ ὁ λόγος του
ἔχει πολλὴν ποιητικὴν χροιάν. Ἐγραψε δὲ καὶ πολλὰ θερησκευτικὰ
ποιήματα, ὧν διακρίπτει τὸ εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον. Εἰς αὐτὸν ἀποδί-
δεται καὶ τὸ θερησκευτικὸν δράμα κατὰ τὸν τύπον τῶν δραμάτων
τοῦ Εὐριπίδου «ὁ Χριστὸς πάσχων». Ἄλλοι ἐνδοξοὶ ἀλεξανδρινοὶ
θεολόγοι ἐρημίσθησαν Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Εὐσέβιος ὁ Καισα-
ρείας, ὁ τυφλὸς Αἰδύμος, ὁ Μακάριος, ὁ Κύπρου Ἐπιφάνιος, ὁ
Συνέσιος, ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος, ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Νεῖλος.

§ 21.

Οἱ σύγχρονοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς οἱ ἀκολουθοῦντες τῇ
σχολῇ τῆς Ἀντιοχείας. Χρυσόστομος. Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων.
Ἀπολλινάριος. Θεόδωρος ὁ Μοφουεσίας. Θεοδώρητος ὁ Κέρου.

Συγχρόνως τοῖς ἀνωτέρω ἤκμασαν κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα καὶ τὸ
πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ε΄ αἰῶνος καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς
ἀνήκοντες τῇ σχολῇ τῆς Ἀντιοχείας τῇ διακρινομένῃ διὰ τὴν γραμ-

ματική και ιστορική ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Εἰς τὴν σχολὴν ταύτην ἀνήκε καὶ τὸ κυριώτερον αὐτῆς κόσμημα εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ μετὰ ταῦτα διὰ τὴν εὐγλωττίαν του Χρυσόστομος κληθείς. Οὗτος εἶχε μᾶλλον τὴν εὐσεβῆ Ἀνθοῦσαν, ἣτις ἀνέθρεψεν αὐτὸν χριστιανικῶς. Διδάσκαλος δὲ τῆς ῥητορικῆς ἐχρησίμευσεν αὐτῷ ὁ δεινὸς Λιβανίος, ὅστις νέον ἔτι ὄντα ἐθαύμασεν αὐτὸν διὰ τὴν φυσικὴν του ῥητορείαν καὶ δι' αὐτὸ εἶπε μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του, ὅτι τοῦτον θὰ κατέλειπε διάδοχόν του ἐν τῇ τῆς ῥητορικῆς διδασκαλίᾳ, ἐὰν δὲν εἶχον αὐτὸν κερδήσει αἱ χριστιαναί. Ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐσπούδασε τὰς Γραφὰς ὑπὸ τὰς ὁδηγίας δύο περιφήμων ἐρμηνευτῶν, Διοδώρου, τοῦ μετὰ ταῦτα Ταρσοῦ γενομένου ἐπισκόπου, καὶ τοῦ Καρτερίου. Ἐν ᾧ δὲ ἐσπούδαζεν, ἔτι νεαρώτατος, διὰ τὴν μεγάλην ἀρετὴν του καλεῖται νὰ διαδεχθῆ τὸν ἀποθανόντα μητροπολίτην Ἀντιοχείας Μελέτιον, ἀλλ' ἠρνήθη φυγῶν. Χειροτονηθεὶς μετὰ ταῦτα πρεσβύτερος ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀνέλαβε τὸ ἔργον τοῦ κήρυκος τοῦ λόγου ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκείνῃ καὶ πολυανθρώπῳ πόλει, τῇ ἐχούσῃ παρμύγεστον ναόν. Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἀντήχησε τὸ πρῶτον ἡ εὐγλωττία τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτε εἶπε τοὺς περὶ ἀνδριάντων περιφήμους λόγους του. Μετὰ ταῦτα προσκαλεῖται εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου καὶ ἄκων ἀναθιβάζεται εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως (397). Ὁ Χρυσόστομος ἐθεωρεῖτο ἔκτοτε ὁ ἐπιφανέστερος τῶν ἐπισκόπων καὶ θεολόγων τῆς ἐκκλησίας. Ἀνεπτυξε δὲ μεγάλας παιμαντορικὰς ἀρετὰς ὡς ἀρχιεπίσκοπος κηρύττων ἀδιαλείπτως πρὸς τὸν λαόν, ἐλέγχων τοὺς παρεκτρεπομένους ἐκ τε τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων, μεριμνῶν περὶ τῶν πτωχῶν, ὑπὲρ ὧν ἀφιέρου τὰ πλοῦσια εἰσοδήματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του, αὐτὸς λιτότατα ὡς μοναχὸς ζῶν, φρονιζὼν περὶ τῆς μορφώσεως καὶ εὐκοσμίας τοῦ κλήρου, καὶ προνοῶν περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μετὰ τῶν μὴ χριστιανικῶν λαῶν, τῶν Γόθων, Περσῶν καὶ ἄλλων. Ἐν ᾧ δὲ διὰ τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ τὴν περὶ τοῦ ποιμνίου του πατρικὴν μέριμναν ἦτο τὸ εἶδωλον τοῦ λαοῦ, ἔνεκα τῆς πρὸς τοὺς παρεκτρεπομένους ἀσθηρότητας

αὐτοῦ ἀπέκτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἰσχυρὰν μερίδα ἐχθρῶν, ἣ συνετάσσετο καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία, τῆς αὐτῆς τῆς ὁποίας τὰ ἐκλελυμένα ἦθι ἤλεγχε πικρῶς. Εἰς τοὺς ἐχθροὺς τούτους ἀνήκε καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας ἀρχιεπίσκοπος Θεόφιλος, οὐ τῇ ἐνεργείᾳ ἡ Εὐδοξία ἐπέτυχε νὰ κατηγορηθῇ ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ πλαστοῖς καὶ γελοίοις ἐγκλήμασι (π. χ. ἐπὶ τῷ ὅτι ἤσθιε μόνος, ὅτι ἐξήρχετο εἰς τὰς ὁδοὺς ἀνευ ἀκολούθων κ.τ.λ.) καὶ καταδικασθῇ εἰς ἐξορίαν (403). Καὶ ἠναγκάσθη μὲν ἡ αὐτὴ νὰ ἀνακκλέσῃ τότε αὐτὸν ἐκ τῆς ἐξορίας πρὶν ἀπομακρυνθῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕνεκα τοῦ στασιάζσαντος ὑπὲρ αὐτοῦ λαοῦ, ἀλλ' ὅτε βραδύτερον ἐκφωνήσαντος τοῦ Χρυσοστόμου λόγον ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν λέξεων «Πάλιν Ἡρωδιδᾶς μαινεται, πάλιν ταράσσεται, πάλιν ἐπὶ πίνακι ζητεῖ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου», οἱ λόγοι οὗτοι κατηγγέλθησαν ὡς ὑπονοσούντες δῆθεν τὴν Εὐδοξίαν, ἐξορίζεται καὶ ἐκ δευτέρου εἰς Πόντον, ὅπου ἐν τῷ μέσῳ μεγίστων κακουχιῶν ἀποθνήσκει (407). Ὁ Χρυσόστομος παραβάλλεται πρὸς τοὺς μεγαλητέρους ρήτορας τοῦ κόσμου, θεωρούμενος ἐφάμιλλος τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Βοσσοῦτου. Ἡ γλῶσσά του εἶναι ἀνθηρὰ καὶ πλήρης δυνάμεως. Ὁ Χρυσόστομος ἐμελέτα συντόμως τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ κατ' αὐτοὺς ἐμόρφωσε τὸ ὕφος του. Τὰ συγγράμματα αὐτοῦ εἶναι πάμπολλα. Μετὰ τὸν Ὀριγένη εἶναι ὁ πολυγραφώτατος τῶν Ἑλλήνων πατέρων. Ἐχει ὀμιλίαν ἐξηγητικὰς ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς Γραφῆς, λόγους ἀναριθμήτους περὶ διαφόρων ὑποθέσεων, ἐξ ὧν διακρίνονται οἱ περὶ ἀνδριάντων, οἱ περὶ ἱερωσύνης, οἱ κατὰ Ἰουδαίων, οἱ πρὸς κατηχομένους, πλείστας ἄλλας διατριβὰς καὶ ἐπιστολάς. Ἡ ὁρθόδοξος ἐκκλησία διὰ πάντα ταῦτα δικαίως ἀριθμεῖ τὸν Χρυσόστομον ὡς ἓνα τῶν τριῶν μεγίστων αὐτῆς πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων μετὰ Βασιλείου τοῦ μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ θεολόγου. Ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν τῆς Ἀντιοχείας ἀνήκοντες εἶναι Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων (†369), ὁ Ἀπολλινάριος (†390), Θεόδωρος ὁ Μοψουεσίας (†428) καὶ Θεοδώρητος ὁ Κύρου ἐπίσκοπος (†457). Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα

ἀκμασάντων ἄξιοι μνείας εἶναι Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (†760), ὁ πρῶτος συγγραφεὺς πλήρη δογματικὴν τῆς ἐκκλησίας, τὴν ἀκριβῆ δὴλ. ἐκδοσὶν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἧς προτάσσονται ὡς εἰσαγωγὴ φιλοσοφικὰ κεφάλαια καὶ περὶ αἱρέσεων, καὶ γράψας Ἱερὰ παράλληλα καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα ἰδίως ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ ὕμνων, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς καὶ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης (†828).

§ 22.

Οἱ Αἰτῖνοι πατέρες ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος μέχρι τοῦ Θ'.

Ἀμβρόσιος. Ἀδγουσίτιος. Ἱερώνυμος. Γρηγόριος ὁ Διάλογος.

Ἐν τέλει μνημονεύομεν καὶ τῶν σπουδαιότερων ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος ἀκμασάντων Λατίνων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Οἱ Λατῖνοι οὗτοι πατέρες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἠκολούθουν τὴν θεολογικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολῆς καὶ ἦσαν μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων πατέρων. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Μεδιολάνων ἀρχιεπίσκοπος Ἀμβρόσιος (†397), ὅστις ἐγένετο ἐπίσκοπος ἀπ' εὐθείας ἀπὸ λαϊκοῦ τῇ ἐπιμόνῳ αἰτήσει τοῦ λαοῦ τῶν Μεδιολάνων, ὅπου ἦτο αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος ὀρισμένος. Ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ἀρετὴν σπανίαν ἐκέκτητο καὶ παιδείαν μεγάλην, εἶχε καὶ δι' ἐξόχου ῥητορικῆς εὐφυΐας ἦτο πεπρωτισμένος. Ἐδειξε δὲ μέγα θάρρος ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῶν καθηκόντων του, ἐνώπιον μηδενὸς πτοούμενος. Ἀνώτατος πάντων τῶν Λατίνων πατέρων ὑπῆρξεν ὁ Ἀδγουσίτιος (†430), ὅστις ἦτο βαθύ πνεῦμα, πρωτότυπος καὶ γόνιμος νοῦς, ἰκανώτατος εἰς τὸ φιλοσοφεῖν, ὃν πολλοὶ οὐ μόνον πρὸς τοὺς μεγίστους τῶν Ἑλλήνων πατέρων παραβάλλουσιν, ἀλλ' ὡς ἓνα τῶν βαθυνουστέρων συγγραφέων πασῶν τῶν ἐποχῶν θεωροῦσιν. Ἐν ᾧ εἶχεν ἀνατραπῆ χριστιανικῶς, κατέλιπε τὰς χριστιανικὰς του πεποιθήσεις, ἐγένετο ὑπαδὸς γνωστικῆς τινος αἱρέσεως, καὶ εἶτα ἠσπάσθη τὰς πλατωνικὰς ἰδέας. Ἄλλ' ἐν ᾧ εὐρίσκατο ἐν Μεδιολάνοις φοιτῶν ἐκ περιεργείας εἰς τὰ κηρύγματα τοῦ Ἀμβροσίου, αἴφνης ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν,

ἐπανελθὼν δὲ εἰς Ἀφρικὴν γίνεται ἐν Ἰππῶνι πρῶτον μὲν πρεσβύτερος, εἶτα δὲ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης. Ὁ Αὐγουστίνος ὡς ἐπίσκοπος Ἰππῶνος ἐξήσκει ἐπιρροὴν ἐπὶ πάσης τῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ Δύσει, αἱ δὲ γνώμαι αὐτοῦ εἶχον γενικὸν κύρος. Ἐλάμβανε δὲ μέρος εἰς πάσας τὰς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἐκ τῶν πολυπληθῶν συγγραμμάτων του τὰ κυριώτερα εἶναι τὸ Περὶ πόλεως Θεοῦ καὶ αἱ Ἐξομολογήσεις του, αἵτινες εἶναι αὐτοβιογραφία τις. Τὴν ἐμβρίθειαν καὶ τὸν φιλοσοφικὸν νοῦν τοῦ Αὐγουστίνου δὲν εἶχεν, ὑπῆρξεν ὅμως ἐπίσης πολυγραφώτατος συγγραφεὺς ὁ Ἰερώνυμος (†420), ὅστις τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ βίου διέτριψεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ μάλιστα ἐν Παλαιστίνῃ, ὅπου ἔμαθε καὶ τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, ἀναγκαστάτην οὖσαν διὰ τὴν Π. Διαθήκην, βοηθούμενος δὲ ὑπὸ τῶν ἑρμηνευτικῶν ἐργασιῶν τῶν Ἑλλήνων πατέρων ἐπεχείρησε νέαν εἰς τὸ λατινικὸν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς, καὶ αὕτη εἶναι ἡ κληθεῖσα Βουλγάτα, ἡ μέχρι σήμερον ἐν ἐπισήμῳ χρήσει οὖσα ἐν τῇ λατινικῇ ἐκκλησίᾳ. Τελευταῖος ἐπίσημος Λατῖνος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς εἶναι ὁ πάππας Γρηγόριος ὁ Διάλογος (1604), ὅστις δὲν εἶχε μὲν μεγάλην παιδείαν, ἔδειξεν ὅμως σπανίαν διοικητικὴν ικανότητα καὶ ἐλάμπρυνε τὸν παπικὸν θρόνον.

§ 23.

Πῶς διεμορφώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ; Πῶς ἀνεφάνησαν οἱ πατριάρχαι ;

Ἀρ' ὅπου οἱ Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες ἐγένοντο χριστιανοί, ἤρχισαν νὰ ἀναμιγνύονται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ νὰ ἐχωσιν εἰς τὰς χειρὰς των σχεδὸν τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν αὐτῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναφάνονται τὸ πρῶτον οἱ πατριάρχαι. Καθὼς δηλ. εἰς παλαιότερους χρόνους, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, οἱ ἐπίσκοποι τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπετέλεσαν κατὰ μικρὸν τὰς διαφόρους ἐπαρχιακὰς ἐκκλησίας, ὧν πρῶιστατος ὁ ἐπίσκοπος τῆς μητροπόλεως τῆς ἐπαρχίας, ὁ μητροπολίτης κληθεῖς, ὅστις ἦτο καὶ ὁ πρόεδρος τῶν ἐπισκοπικῶν συνόδων τῶν ἐπαρχιακῶν

τούτων ἐκκλησιῶν, οὕτω μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅτε τὸ βυζαντινὸν κράτος διηρέθη εἰς διαφόρους πολιτικὰς διοικήσεις, ὧν ἐκάστη περιέλαβε πολλὰς ἐπαρχίας, οἱ ἐπίσκοποι τῶν διοικήσεων τούτων συνηθώθησαν καὶ ἀπετέλεσαν τὰς κατὰ διοικήσεις ἐκκλησίας μετὰ τῶν διοικητικῶν συνόδων, ὧν πρόεδρος ἀνεδείχθη ὁ ἐπίσκοπος τῆς πρωτεύουσας τῆς διοικήσεως. Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἐπίσκοποι τῶν πόλεων Ῥώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἐφέσου, Καισαρείας, Θεσσαλονίκης, αὐτίνες ἦσαν πρωτεύουσαι διοικήσεων, ὑψώθησαν ὑπὲρ πάντων λοιπῶν ἐπισκόπων καὶ ἀνέλαβον ἀνωτέραν τινα ἐξουσίαν. Ὅσακις οἱ ἐπίσκοποι τῶν διοικήσεων συνήρχοντο εἰς συνόδους (διοικητικὰς συνόδους), αὐτοὶ ἦσαν οἱ πρόεδροι αὐτῶν. Ὀνομάσθησαν δὲ πρῶτον οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι ἔξαρχοι ἢ ἀρχιεπίσκοποι, ἀπὸ τῶν μέσων δὲ τοῦ Ε' αἰῶνος πατριάρχαι. Βραδύτερον ὑπῆχθησαν ὁ Ἐφέσου, ὁ Καισαρείας καὶ ὁ Θεσσαλονίκης ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως. Ὡστε τέσσαρες ἀνεδείχθησαν κυρίως ἀνώτατοι τῆς ἐκκλησίας ἐπίσκοποι, ὁ Ῥώμης, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Ἀντιοχείας. Εἰς τοὺς τέσσαρας τούτους πατριάρχας προσέθηκε Θεοδοσίος ὁ Β' τὸν ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων, θέλων νὰ τιμήσῃ τὴν πόλιν, ἐν ἧ' ἐσχηματίσθη διὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία, ἀφ' ἧς ἐξηπλώθη ἔπειτα ὁ χριστιανισμὸς εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον. Οὕτως ἀνεφάνησαν οἱ πέντε τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας πατριάρχαι, ὁ Ῥώμης, ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀντιοχείας καὶ ὁ Ἱεροσολύμων, ὑφ' οὗς ὑπῆχθησαν κατὰ μικρὸν πάντες οἱ λοιποὶ ἐπίσκοποι τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου μόνον ἀνεγνωρίσθη ἐν τῇ Γ'. Οἰκουμένηκῃ συνόδῳ αὐτοκέφαλος.

§ 24

Πῶς ηὔξήθη ἡ ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων Ῥώμης;

Ὁ ἐπισημότερος ἐκ τῶν πέντε πατριαρχῶν ἦτο ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης, διότι ἡ Ῥώμη ἦτο πρωτεύουσα σχεδὸν ὅλου τοῦ ἀρχαίου

κόσμου, ὅστις περιελήφθη εἰς τὸ ἀπέραντον βωμαϊκὸν κράτος, καὶ διότι ἡ πατριαρχικὴ αὐτοῦ περιφέρεια ἦτο πολὺ μεγαλύτερα ἢ ἡ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν, περιλαμβάνουσα μὲγα μέρος τῆς Δύσεως ἦσαν ὅμως καὶ ἐν τῇ Δύσει ἐπὶ ἰκανὸν ἔτι χρόνον πολλαὶ ἐκκλησίαι ἀνεξάρτητοι, οἷον τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Βρεττανίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Εἶχε δὲ ὁ Ῥώμης τὰ προεβεία μόνον τῆς τιμῆς μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων, μεθ' ὃν ἤρχετο ὁ Κωνσταντινουπόλεως. Ἄλλ' ὁ Ῥώμης εἶδομεν, ὅτι καὶ ἐν ἀρχαιοτέρᾳ ἐποχῇ δὲν ἠρκεῖτο εἰς τὴν τιμὴν ταύτην, ἐπορεύσατο δὲ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Οἱ πάπαι (αὐτῶς ὠνομάσθησαν ἀπὸ τοῦ Π' αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι Ῥώμης) θεώρουν ἑαυτοὺς ὡς διαδόχους δῆθεν τοῦ Πέτρου, καὶ καθὼς τοιοῦτοι εἰς ἑαυτοὺς ἀναφέροντες τὸ παρὰ τῷ Ματθαίῳ (ΙΓ'. 18) χωρίον «Σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν» ἠξίουσαν νὰ δεσπόζωσι πάντων, ὡς εἰ ὁ Πέτρος εἶχε λάθει δῆθεν τοιαύτην τινὰ ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὡς εἰ ὁ ἀπόστολος αὐτὸς ὑπῆρξεν ἰδρυτὴς τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας καὶ πρῶτος αὐτῆς ἐπίσκοπος. Αἱ δύο αὐταὶ προϋποθέσεις ἦσαν ἐντελῶς ἐσφαλμένα. Δὲν ἴδρυσεν ὁ Πέτρος τὴν ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίαν (εἰς ἣν ἐκήρυξαν πρὸ αὐτοῦ τὸ εὐαγγέλιον ὁ Παῦλος καὶ ἰδιῶται χριστιανοί), οὐδὲ πρῶτος αὐτῆς ἐπίσκοπος ἐγένετο, καθ' ὅσον μάλιστα οἱ ἀπόστολοι δὲν ἦσαν ὀρισμένων πόλεων ἐπίσκοποι, ἀλλὰ πάσης τῆς ἐκκλησίας, οὐδ' ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης ἄρα εἶναι διάδοχος τοῦ Πέτρου. Πέτρα δέ, ἐφ' ἣς οἰκοδομήθη ἡ ἐκκλησία, εἶναι ἡ εἰς Χριστὸν πίστις, ἣν ὡμολόγησεν ἐξ ὀνόματος πάντων τῶν ἀποστόλων ὁ Πέτρος. Οὕτως ἐξηγουσαί τὸ χωρίον τοῦτο οἱ πλεῖστοι ἀρχαῖοι πατέρες. Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ἠδυνήθησαν οἱ πάπαι νὰ πραγματοποιήσωσι τὰς δεσποτικὰς ἀξιώσεις των, ἐπιτυχόντες κατὰ διαφόρους εὐνοϊκὰς περιστάσεις νὰ ὑποταξῶσιν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτῶν τὰς ἄλλοτε αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας τῆς Ἀφρικῆς, Γαλλίας, Ἰσπανίας, Ἰλλυρίας καὶ λοιπῆς. Περὶ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἦτοι κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα, ὑπήκουε σχεδὸν ἤδη ἅπασα ἡ Δύσις εἰς τὰ νεύματα αὐτῶν. Μόνον ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἀνατολῇ αἱ

παράλογοι αὐταὶ ἀξιώσεις τῶν παπῶν δικαίως ἀπεκρούσθησαν. Οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι μόνον τὰς πρώτας τιμὰς ἀπονέμοντες διὰ τὴν σημασίαν τῆς Ῥώμης αὐτοῖς ἐθεώρουν τὰς ἐκκλησίας τῶν ἀνεξαρτήτους καὶ αὐτοκεφαλούς.

§ 25

Τίς ἦτο ἡ ἀνωτάτη πραγματικὴ ἐξουσία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ; Πόσαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ἐγένοντο ;

Τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξήσκουν αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, ὧν αἱ ἀποφάσεις ἐθεωροῦντο ὡς ἔκφρασις ἀλάνθαστος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ ὑπαγόμεναι αὐτοῦ τοῦ τὴν ἐκκλησίαν ὀδηγοῦντος ἁγίου πνεύματος, ἦσαν δὲ διὰ τοῦτο ἀνέκκλητοι. Αἱ σύνοδοι αὐταὶ συνεκαλοῦντο παρὰ τῶν αὐτοκρατόρων, ὁσάκις συνεκίνουν τὴν ἐκκλησίαν μεγὰλα ζητήματα, πρὸς λύσιν τῶν ὁποίων δὲν ἐπῆρκον αἱ ἐπαρχιακαὶ καὶ λοιπαὶ μερικαὶ σύνοδοι. Ὁνομάσθησαν δὲ οἰκουμενικαί, διότι ἀντεπροσώπευον σχεδὸν τὴν καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἐξηπλωμένην ἐκκλησίαν. Πρόεδροι αὐτῶν ἦσαν ἐπίσημοι ἐπίσκοποι τῆς ἐκκλησίας, παρίσταντο δὲ πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ αὐτοκρατορικοὶ ἐπίτροποι. Ἐπὶ τῶν δογματικῶν ζητημάτων ὤφειλον πάντες νὰ συμφωνήσωσιν· οἱ διαφωνοῦντες ἀπεκρούσσοντο ὡς αἰρετικοί. Ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων ζητημάτων ἔκρινεν ἡ πλειονοψυχία. Πρώτην τοιαύτην σύνοδον συνεκάλεσεν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος τῷ 325 ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας, ὅτε ὁ Ἄρειος διὰ τῆς διδασκαλίας του, τῆς ἀρνούμενης τὴν ἀληθῆ θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦτον κτίσμα κηρυσσοῦσης, κατεθροῦβήσεν ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν. Εἰς τὴν σύνοδον ταύτην συνήλθον περὶ τοὺς 300 πατέρας. Αἱ λοιπαὶ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι εἶναι αἱ ἐξῆς· ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Β'. τῷ 381 κατὰ τῶν Ἀρειανῶν καὶ πνευματομάχων· ἡ ἐν Ἐφέσῳ Γ'. τῷ 431 κατὰ Νεστορίου, ἡ ἐν Χαλκηδόνι Δ'. τῷ 451 κατὰ Εὐτυχοῦς· ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε'. τῷ 553 κατὰ τῶν νε-

στοριαζόντων· ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ζ'. τῷ 680 κατὰ τῶν μονοθελητῶν, οἵτινες κατὰ τὸν Ζ'. αἰῶνα ἀνενέωσαν τὸν εὐτυχιανισμόν ὑπὸ νέαν μορφήν· μετὰ τῆς συνόδου ταύτης συνδέεται καὶ ὡς συνέχεια αὐτῆς ἐθεωρήθη ἡ λεγομένη Πενθέκτη σύνοδος ἡ ἐν Τρούλλῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 692· καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ Ζ'. τῷ 787 κατὰ τῶν εἰκονομάχων.

§ 26

Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ;

Ἡ λατρεία τῆς ἐκκλησίας, ἀφ' ὅτου οἱ Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες, χριστιανοὶ γινόμενοι, ἐμεριμῶν περὶ αὐτῆς, ἐθνικοὶ δὲ πλούσιοι προσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν προσέφερον μεγάλας δωρεὰς αὐτῇ, ἀνέλαβε μεγάλην λαμπρότητα καὶ ἀπέβη πομπωδεστάτη. Κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα αἱ ἐκκλησῖαι διέπρεπον ἤδη ὡς μεγαλοπρεπῆ κτίρια, κτιζόμενα κατὰ τὸν τύπον τῶν βασιλικῶν στοῶν. Τὸ ἐσωτάτον μέρος ἦτο προωρισμένον διὰ τὸν κληρὸν, περιεῖχε δὲ τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ τὰς ἑδρας τῶν κληρικῶν καὶ ἐλέγετο βῆμα ἢ ἁγιασμα. Τὸ πρὸ τούτου μέρος ἦτο ὁ κυρίως ναός, ὅπου ὑπῆρχεν ὁ ἄμβων, ἦτο δὲ καὶ ὁ ὠρισμένος τόπος τῶν ψαλτῶν καὶ ἴσταντο οἱ πιστοί. Ὁ ἔμπροσθεν πάντων χώρος ἐκαλεῖτο νάρθηξ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος ἐχρησίμευε χάριν τῶν μετανοούντων καὶ τῶν κατηγουμένων, καὶ διὰ τοῦτο, ὅτε οὗτοι ἐξέλιπον ἢ κατέστησαν σπάνιοι καὶ ὀλίγοι, κατηργήθη. Τὸ βῆμα ἐχωρίζετο τὸ πρῶτον διὰ κιγκλίδων, βραδύτερον δ' ἀντικατέστη τοῦτο διὰ τοῦ εἰκονοστασίου. Εἰς τὰς βασιλικὰς ἐδόθη κατὰ μικρὸν ὁ τύπος τοῦ σταυροῦ, ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν αὐτοῦ ἐτέθη ὁ θόλος, καὶ οὕτως ἐμορφώθη ὁ βυζαντινὸς λεγόμενος ρυθμός, οὗ ἄριστον πρότυπον ὑπῆρξεν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναός τῆς θείας Σοφίας, ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδομηθεὶς. Ἐσωτερικῶς ἐπληρώθησαν νῦν αἱ ἐκκλησῖαι εἰκόνων, παύσαντος μετὰ τὴν νίκην τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας τοῦ πρὸς χρῆσιν

τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν τῇ λατρείᾳ δέουσες, ὑπερ ἔτρεφον οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ὡς εἶδομεν ἀλλάχου. Ἐκτὸς τῶν ἀρχαίων εὐοιῶν ἀναφαίνονται νέαι, ἡ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, αἱ τῆς Παναγίας μητρὸς τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀγίων, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Εἰσοδίων, τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν ἀγίων πάντων, τοῦ ἀγίου Στεφάνου, τοῦ Προδρόμου, τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τῆς ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν μαρτύρων καὶ ἄλλων ἀγίων. Τὸν τίμιον σταυρὸν εἶχεν εὐρεῖ ἡ ἀγία Ἐλένη, ἡ μήτηρ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀρπαγέντα δὲ παρὰ τῶν Περσῶν ἠλευθέρωσεν ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος καὶ ὑψώσεν εἰς προσκύνησιν τοῦ λαοῦ. Τὸ κέντρον τῆς λειτουργίας ἢ κυρίως λατρείας ἀπετέλει καὶ νῦν ἡ τέλεσις τῆς εὐχαριστίας, ἧς προηγεῖτο ὡς προπαρασκευὴ εἰς αὐτὴν ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀγ. Γραφῶν, τὸ ἐπ' αὐτῶν κήρυγμα καὶ διάφοροι προσευχαί. Ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι καὶ μάλιστα ἐν Ῥώμῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει ἡ λειτουργία ἐρίνετο μετὰ πλείστης λαμπρότητος, ἥτις ἐξέπληττε τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς μήπω χριστιανισθέντας βαρβάρους λαοὺς. Ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ἠμνογράφοι διέπρεψαν κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Κοσμάς, οὗς ἐμιμήθησαν πάντες οἱ μετὰ ταῦτα. Τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας τὴν λατρείαν ἐλάμπρυναν δι' ὕμνων καὶ διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῆς μουσικῆς πρὸ πάντων ὁ Ἀμβρόσιος καὶ Γρηγόριος ὁ μέγας ἢ Διάλογος. Οἱ λόγοι, μάλιστα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἤκμαζεν ἡ ῥητορική, ἦσαν πολλάκις ἀριστουργήματα ἐκκλησιαστικῆς εὐγλωττίας. Καὶ τῶν ἄλλων μυστηρίων αἱ τελεταί, ἧτοι τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς μετανοίας, τοῦ εὐχελαίου, τοῦ γάμου καὶ τῆς ἱερωσύνης ἀπέβησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους λαμπρότεραι καὶ πομπωδέστεραι συμφώνως πρὸς τὴν τάσιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ πρὸς πομπὰς καὶ μεγαλοπρεπεῖς ἐορταί.

§ 27.

Ποῖα τὰ ἦθη τῶν Χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης ;

Τὰ ἦθη τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν δὲν διεκρίνοντο πλέον ἐπὶ τῇ καθαρότητι ἐκείνῃ, ἥως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν εἶχεν ἐκπλήξει τοὺς ἐθνικούς. Ἀφ' οὗτου ὁ χριστιανισμὸς ἐγένετο ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν τῷ ῥωμαικῷ κράτει καὶ οἱ μὲν χριστιανοὶ ἀπήλασαν πολλῶν προνομίων, οἱ δὲ ὅπαδοὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τούταντίον κατεδιώκοντο, πολλοὶ προσήρχοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν οὐχὶ ἐκ ζήλου καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου, ἀλλ' ἕνεκα συμφέροντος. Οἱ τοιοῦτοι ἀπὸ ἐθνικῶν χριστιανοὶ γινόμενοι μετέβαλλον μόνον τὸ ὄνομα. Οὕτως ἡ τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν σωφροσύνη καὶ ἡ περὶ τὰ ἦθη αὐστηρότης κατὰ μικρὸν ἐξέλιπεν. Εἰς τὴν ἐξαχρείωσιν τῶν ἠθῶν συνέτεινον καὶ αἱ δογματικαὶ συζητήσεις, αἱ ὅποια ἤγειρον μίση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐγένων πολλάκις ἢ τὴν ὑποκρισίαν ἢ τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν. Ὁ λαὸς καὶ οἱ μοναχοὶ ἀναμιγνύμενοι εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας, ἄς ὀλίγον ἐνόουν, ἐφανακίζοντο. Ἐνεκα δὲ τοῦ φανατισμοῦ τούτου ἐξέλιπεν ἡ ἀρχαία τῶν χριστιανῶν ἀνοχή. Ἄλλ' ἐὰν καὶ ἐν γένει, καθὼς παρατηρεῖ ὁ θεῖος Χρυσόστομος, ἡ ἐποχὴ αὕτη παραβαλλομένη κατὰ τὰ ἦθη πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν διωγμῶν ἐποχὴν, εὐρίσκειται λίαν ὑπολειπομένη αὐτῆς, συγκριτικῶς ὁμως πρὸς τοὺς ἐθνικούς καὶ οἱ τῆς ἐποχῆς ταύτης χριστιανοὶ ἴστανται ἠθικῶς πολὺ ἀνώτερον αὐτῶν· διότι ὅπωςδήποτε ὁ χριστιανισμὸς ἐπέδρασε καὶ τότε ἐπὶ τὰ ἦθη, ἅτινα ἦσαν πάντοτε καθαρώτερα ἢ τὰ τῶν ἐθνικῶν, καθ' ὅσον ἡ ἠθικὴ ἀκολασία περιεστάλη· ἡ ἀρχαία ἀπανθρωπία ἐμετριάσθη· αἱ θηριομαχίαι καὶ αἱ μονομαχίαι ἐξέλιπον· ἡ τραχύτης πρὸς τοὺς δούλους ἔπαυσεν· οἱ δὲ ἐνδεεῖς καὶ πάσχοντες εὐρίσκον περιθάλψιν ἐν τοῖς φιλανθρωπικαῖς καθιδρύμασιν, ἅτινα ἀπ' οὐδεμιᾶς χριστιανικῆς πόλεως ἔλειπον.

§ 28.

Πῶς ἀνεφάνη τὸ πρῶτον ὁ μοναχικὸς βίος καὶ ποῦ διεδόθη μετὰ ταῦτα ;

Ἡ ἀρχαία περὶ τὰ ἤθη υπερβολικὴ ἀυστηρότης, ἡ προελθοῦσα, ὡς εἶδομεν ἀλλαχοῦ, ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ἀκολασίαν τῶν ἐθνικῶν, διεσφίζετο νῦν μόνον παρὰ τοῖς ἀσκηταῖς, οἵτινες εἶχον ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀναφανῆ. Ἡ ἀσκησις εἶναι ὑπερβολικὴ ἀφροσύσις εἰς τὰ θεῖα. Οἱ ἀσκηταί, οἵτινες μένοντες ἀγαμοί, ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς προσευχὰς καὶ νηστείας, ἐπιμῶντο μεγάλως καὶ ἐχρησίμευον ὡς τὰ πρότυπα τῆς χριστιανικῆς τελειότητος. Ἐν ᾧ δὲ τὸ πρῶτον ἔζων ἐν ταῖς ἐρήμοις μεμονωμένοι, ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος συνενούμενοι ἀποτελοῦσι μοναχικὰς κοινότητας καὶ ζῶσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην καὶ τοὺς αὐτοὺς κανόνας. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ νέου τούτου εἶδους τοῦ ἀσκητικοῦ βίου τοῦ λεγομένου κυρίως *μοναχικοῦ* ἢ *μοναστηριακοῦ*, εἶναι ὁ *Παχώμιος*, μαθητὴς τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου. Τὰ πρῶτα μοναστήρια ἀνεφάνησαν ἐν Αἰγύπτῳ, ἐκείθεν δὲ ἐξήπλωθη ὁ μοναχικὸς βίος εἰς ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ μέγας *Βασίλειος*, θαυμαστὴς θερμότητος τοῦ νέου τούτου βίου, συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ διχδοσίᾳ του, ὑπετύπωσε δὲ πρῶτος τοὺς κανόνας, καθ' οὓς ὄφειλον νὰ ζῶσιν οἱ ὄπαδοι αὐτοῦ. Ἐν τῇ Δύσει ἐγνωστοποιήσε τὸν βίον τούτον ὁ μέγας Ἀθανάσιος, ὅτε ἐπὶ τῶν ἀρειανικῶν ἐριδῶν ἦλθεν εἰς τὴν Ῥώμην ἐξόριστος. Ὑπεστήριξαν δὲ αὐτὸν ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ Ἰερώνυμος καὶ ὁ Αὐγουστίνος. Αἱ χριστιανικαὶ γῶραι ἐπληρώθησαν ταχέως μοναχῶν καὶ μοναστηρίων. Ἐν τῇ Δύσει ἐπεβλήθη τοῖς μοναχοῖς ἡ γεωργία καὶ ἐν γένει ἡ ἐργασία ὡς κύριον ἔργον αὐτῶν ὑπὸ τοῦ *Βενεδίκτη*, ὅστις ἐμετρίασε καὶ τὴν ἀυστηρότητα τῶν μοναχικῶν διατάξεων τῆς Ἀνατολῆς ὡς ἀπάδουσαν εἰς τὸ τραχὺ κλίμα τῆς Δύσεως. Πολλαχοῦ ἐχρησίμευον τὰ μοναστήρια καὶ ὡς σχολεῖα τοῦ κλήρου, ἔκτοτε δὲ ἀνέλαβον οἱ μοναχοὶ εἰς τὰς χεῖράς των πᾶσαν

σχεδόν τὴν ἐκπαίδευσιν. Διὰ τῆς ἀντιγραφῆς ἀρχαίων χειρογράφων διέσωσαν οἱ μοναχοὶ τότε τὰ κειμήλια τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος. Ἐν γένει ἐν τῇ ἡμιβαρβάρῳ ἐκείνῃ ἐποχῇ οἱ μοναχοὶ ἦσαν κατὰ πολλὰ ὠφέλιμοι· διότι οὐ μόνον ἡ θεησκευτικὴ διδασκαλία ἦτο εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη διδασκαλία. Τὰ μόνα τότε σχολεῖα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἐθνικῶν ῥητορικῶν σχολῶν ἦσαν τὰ τῶν μοναχῶν. Ἐν τῇ Δύσει οἱ μοναχοὶ ἐδίδασκαν τοὺς βαρβάρους λαοὺς οὐ μόνον τὸν χριστιανισμόν καὶ τὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν γεωργίαν καὶ τὰς τέχνας. Καὶ ἄφ' οὗ δὲ συνέστησαν τὰ μοναστήρια, πολλοὶ μοναχοὶ ἐξηκολούθουν τὴν ἀρχαίαν ἀπομεμονωμένον ἐρημικὸν βίον (ἐρημίται). Ἄλλοι πάλιν ἐπενόουν νέα εἶδη ἀσκήσεων, δι' ὧν ἐξέπληττον τοὺς ὄχλους. Μεγάλως ἐθαυμάζοντο οἱ σιυλίται οἱ ἐπὶ στύλων τὸν βίον διαγόντες, οἷς τὸ πρῶτον παραδειγμα ἔδωκε Σνμεὼν ὁ ἐπονομασθεὶς Σιυλίτης.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ'.

Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860—1453).

A'.

Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία.

§ 29.

Πῶς ἐγένετο τὸ σχίσμα μετοξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας ;

Ἐν ταῖς προηγουμέναις εἶδομεν, ὅτι οἱ πάπαι καταλαβόντες ἀπ' ἀρχῆς ἐπίσημον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ θέσιν ἕνεκα τῆς ἐπισημότητος τῆς πόλεως, ἧς ἦσαν ἐπίσκοποι, ἔδειξαν προαίμως τὴν πρόθεσιν νὰ γίνωσιν ἀπόλυτοι δεσποταὶ αὐτῆς. Ἐν τῇ Δύσει δὲν ἀλήνησαν μεγάλας δυσκολίας εἰς τὴν πραγματοποιήσασιν τῶν σκοπῶν αὐτῶν τούτων. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα κατὰ μικρὸν εἶχον σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἐκκλησῖαι αὐτῆς, αἱ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀνεξάρτηται καὶ αὐτοκέφαλοι, ὑπαχθῆ ὑπ' αὐτούς. Μόναί αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησῖαι πισταὶ ἐμμένουσαι εἰς

τὰς ἀρχαίας παραδόσεις των δὲν ἤθελον νὰ κύψωσι τὸν ἀνχέ-
 να ὑπ' αὐτούς. Διὰ τοῦτο οἱ πάπαι ἐδουλοσάσθησαν, περιέμε-
 ρον δὲ εὐκαιρίαν κατάλληλον, ἵνα ἐπεμβαίνοντες εἰς τὰ πρά-
 γματα τῆς Ἀνατολῆς ἐπικεινέωσι καὶ ἐπὶ ταύτης τὸ κράτος των.
 Ταυαύτη εὐκαιρία ἐνόμισαν, ὅτι ἐδόθη αὐτοῖς κατὰ τὴν ἀνύφωσιν
 τοῦ Φωτίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῷ 857 ἔτει. Ἡθέλησαν
 τότε νὰ ἐπιβληθῶσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ νὰ ὑποτάξωσι τὰς ἐκκλη-
 σίας αὐτῆς, ἀλλ' ὁ Φώτιος τὰς παραδόσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλη-
 σίας, τὴν ἀρχαιοτάτην ἀνεξάρτησιαν καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῆς δι-
 κικῶς ὑπερασπιζὼν ἀντίστη εἰς αὐτούς. Τοῦτο ἤγαγεν εἰς σύγκρου-
 σιν τὰς δύο ἐκκλησίας, ἀποτέλεσμα δὲ ὑπῆρξε τὸ σχίσμα μεταξὺ
 τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας, τὸ ὅποιον διαρκεῖ μέχρι
 τῆς σήμερον. Ὡστε αἰτία τοῦ σχίσματος ὑπῆρξαν ἡ ἀλαζονεῖα
 τῶν παπῶν, καὶ ἡ ἄθεσμος ἐπιθυμία των νὰ δεσπύωσι τῆς ἀνα-
 τολικῆς ἐκκλησίας. Τὰ πράγματα συνέβησαν ὡς ἔζη: Πρὸ τοῦ Φω-
 τίου πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Ἰγνάτιος. Πρὸς τοῦτον
 περιῆλθεν ἡ αὐτὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' εἰς ῥῆξιν. Ὁ
 δὲ αὐτοκράτωρ ἔρριψεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς πατριαρχείας, ἀνεβίβασε δὲ
 εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τὸν Φώτιον, ἄνδρα παρὰ πᾶσι σεβαστόν,
 ὅστις ἠλπίζεν, ὅτι διὰ τοῦτο ὑπὸ πάντων ἔμελλε νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς
 πατριάρχης. Ὁ Φώτιος ἀνθιστάται, ἀλλ' ὁ βασιλεὺς ἐπιμένει καὶ ὁ
 κληρὸς δὲ καὶ ὁ λαὸς ὁμοφώνως ἐζήτουν αὐτὸν πατριάρχην. Ἐπὶ τέ-
 λους ἐνδιδοὶ εἰς τὴν βίαν ταύτην καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν διελ-
 θὼν πάντα τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, διότι ἦτο λαϊ-
 κός, προχειρίζεται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἄλλοι
 πρὸ τοῦ Φωτίου ἐπίσημοι ἄνδρες ἐγένοντο ἐπίσκοποι καὶ πατριάρ-
 χαι ἀμέσως ἀπὸ λαϊκῶν, οἷοι ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Ταράσιος. Οὐδεὶς
 ἀρχαῖος κανὼν ἀπηγόρευε τοῦτο. Ἀλλ' οἱ περὶ τὸν Ἰγνάτιον, ἐν ᾧ
 τὸ πρῶτον ἐφαίνοντο, ὅτι ἀποδέχονται τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου,
 ἤρχισαν ἔπειτα νὰ ἀντιπράττωσι κατ' αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ θέλωσι νὰ
 ἀναγνωρίζωσιν αὐτὸν ὡς κανονικὸν πατριάρχην. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αἱ

ἐκ τῆς εἰκονομαχίας ταραχῆ δὲν εἶχον ἀκόμη ἐντελῶς κατασιγάσει, ἐσκέφθησαν καὶ ὁ Φώτιος καὶ ὁ Μιχαὴλ νὰ συγκαλέσωσι μεγάλην σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως προνοήσῃ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

Εἰς τὰς συνόδους προσεκαλεῖτο πάντοτε καὶ ὁ πάπας, ὡς εἰς τῶν πέντε πατριαρχῶν καὶ μάλιστα ὁ ἐπισημότερος, καθὼς προσεκαλοῦντο καὶ οἱ ἄλλοι πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς. Προσεκλήθη λοιπὸν καὶ ὁ τότε πάπας Ῥώμης Νικόλαος ὁ Α΄ νὰ συμμετάσχῃ τῆς συνόδου καὶ συμπράξῃ μετὰ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν πρὸς εἰρήνευσιν τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Νικόλαος, ἀνὴρ ἀλαζονικώτατος, ἐνόμισε τοῦτο κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ ἐπεμβῆ εἰς τὰ πράγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἐλπίζων νὰ δεσπόσῃ αὐτῆς. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ δεχθῆ ἀπλῶς τὴν πρόσκλησιν καὶ νὰ πέμψῃ τοὺς ἀντιπροσώπους του εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα συσκεφθῶσι μετὰ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν περὶ τοῦ πρακτέου, παρουσιαζόμενος αὐτοδικαιῶς δῆθεν ὡς δικαστῆς, δι' ἀλαζονικῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Φώτιον καὶ τὸν Μιχαὴλ ἀποδοκιμάζει τὴν καθάραισιν τοῦ Ἰγνατίου, διότι ἐγένετο δῆθεν ἐν ἀγνοίᾳ του (ὡς εἶ ἦτο ἀνάγκη νὰ ληφθῆ ἡ ἄδεια αὐτοῦ!), καὶ κατακρίνει τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Φωτίου ἀπὸ λαϊκοῦ εἰς πατριάρχην, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ οὐδεὶς κανὼν ἀπηγόρευσε ποτε τοῦτο. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἤλθον οἱ ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐν τῇ ἐπί παρουσίᾳ αὐτῶν γενομένη συνόδῳ τῷ 861 ἐπικυροῦται ἡ ἀνύψωσις τοῦ Φωτίου, διότι ἦτο πασίγνωστον, ὅτι καὶ εἰς τὴν κατάρριψιν τοῦ Ἰγνατίου δὲν ἠνείχετο καὶ βιαζόμενος καὶ ὑπεῖκων τῇ ὁμοφώνῳ αἰτήσῃ πάντων ἐγένετο πατριάρχης. Τοῦτο δυσηρέστησε τὸν Νικόλαον, διότι ἀντέβαινον εἰς τοὺς σκοποὺς του. Διὰ τοῦτο συγκροτήσας ἄλλην σύνοδον ἐν Ῥώμῃ ἐκ τῶν περὶ ἑαυτὸν ἐπισκόπων ἀφώρισε τὸν Φώτιον! Ἰδοὺ τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὸ σχίσμα γινόμενον ἐν Ῥώμῃ. Τὰ πράγματα ἐδεινώθησαν ἔτι μᾶλλον, ὅτε Λατῖνοι ἱερεῖς ἐλθόντες εἰς τὴν πρὸ μικροῦ τότε δι' ἀποστόλων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐπιστραφεῖσαν Βουλγαρίαν ἠθέλησαν νὰ ἀνατρέψωσι τὰς διατάξεις τῆς ἀνατολικῆς

ἐκκλησίας καὶ νὰ ἐνώσωσι τοὺς Βουλγάρους μετὰ τῆς 'Ρώμης. Δι' ὃ ἐκδίδει ὁ Φώτιος τῷ 867 τὴν περίφημον *ἐγκύκλιον* αὐτοῦ, δι' ἧς προσβάλλων τὰς καινοτομίας τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ καταγγέλλων τὴν δεσποτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ πάπα Νικολάου συγκαλεῖ *σύνοδον* ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἧτις συνελθοῦσα δικαίως ἀνταφώρισε τὸν πάπαν καὶ ἀπέκοψεν αὐτὸν ὡς ασαπὸς μέλος ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τὸ σχίσμα ἦτο πλέον γεγονός τετελεσμένον. Ἐπέτυχε μὲν ὁ τοῦ Νικολάου διάδοχος Ἀδριανὸς ὁ Β' ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, τοῦ φονεύσαντος μὲν Μιχαὴλ τὸν Γ', ἀποβαλόντος δὲ τὸν Φώτιον τῆς πατριαρχείας καὶ ἀναβιβάσαντος τὸ δεύτερον τὸν Ἰγνατίου, νὰ ἐπιβληθῇ πρὸς καιρὸν ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς, διότι ἐπὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου γενομένης *συνόδου* τῷ 869 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἦν οἱ Λατινοὶ ὀγδόη οἰκουμενικὴν ἀριθμοῦσιν, ἀνεκηρύχθη ὁ πάπας ἀνώτατος καὶ ἀπεριόριστος ἐξουσιαστής τῆς ἐκκλησίας καὶ αὐτῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ὑπερκείμενος!, ἀλλὰ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ ἡ ταπεινώσις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, διότι αὐτὸς ὁ Βασίλειος εὐμενέστερον πρὸς τὸν Φώτιον διατεθεὶς ἀνεκάλεσεν αὐτὸν ἐκ τῆς ἐξορίας, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου ἀνεβίβασε πάλιν αὐτὸν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, *σύνοδος* δὲ μεγάλη συγκροτηθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῷ 879, ἡ παρὰ τινῶν ὀγδόη οἰκουμενικὴ ἀριθμουμένη, ἀπεκήρυξε μὲν τὴν παπῶφιλον ἐκείνην ψευδοσύνοδον τοῦ 869, ἐδικαίωσε δὲ ὀριστικῶς τὸν Φώτιον. Οὕτω συνέβη τὸ σχίσμα.

§ 30.

Ἐγένοντο ἀπόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην;

Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωτίου διεκόπη ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μόνον δὲ ὁσάκις οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες χάριν τῶν ἀτομικῶν ἢ πολιτικῶν τῶν σκοπῶν ἐνόμιζον, ὅτι δύνανται νὰ μεταχειρισθῶσι τοὺς πάπας ὡς ὄργανα, ἐξή-

τουν νὰ συνδέωσιν ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις μετ' αὐτῶν. Οἱ πάπαι ἐδράττοντο προθύμως τῶν εὐκαιριῶν τούτων, ἐλπίζοντες πάντοτε διὰ τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἐπιτύχωσι τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀνατολικῶν. Οὕτως ἐζήτησε νὰ συνάψῃ τοιαύτας σχέσεις πρὸς τὸν Ῥώμης καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος*, ἀλλὰ *Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος*, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἠνάγκασε τοὺς παπικούς ἀπεσταλμένους νὰ φύγωσιν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως κακῶς τῷ 1054 ἔτει. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ πατριάρχου τούτου θεωρεῖται συμπληρωθὲν τὸ ἀπὸ Φωτίου ἀρξάμενον ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, οἱ *Κομνηνοὶ* καὶ οἱ *Παλαιολόγοι*, πολλὰκις πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν ἐξ Ἀσίας ἐχθρῶν, ἰδίως τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Τούρκων, ἐλπίζοντες δέ, ὅτι, ἐὰν εἶχον τὸν πάπαν ὑπὲρ ἑαυτῶν, ἠδύναντο νὰ ἔχωσι κατὰ τῶν ἐχθρῶν τούτων τὴν βοήθειαν τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων, ἐπειράθησαν νὰ συμφιλιώσωσι τὰς ἐκκλησίας θυσιαζόντες ἀσυνειδήτως τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ δόγματα καὶ τὰς παραδόσεις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὅμως ὅτε κληρὸς καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἀνατολῆς ἀπέκρουσαν τὴν οὕτως αἰσχρῶς ἐπιζητούμενην ἔνωσιν. Τὴν θρησκείαν τοῦ ὁ λαὸς δὲν πρέπει νὰ θυσιάζῃ ἀντ' οὐδενὸς συμφέροντος. Ἡ τελευταία σπουδαία ἀπόπειρα πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν προκλήθη ὑπὸ *Ἰωάννου Ζ' Παλαιολόγου* κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, πιεζομένου ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες κυριεύσαντες τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἠπειλοῦν καὶ αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν αὐτοῦ. Ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, Μάρκου τοῦ Ἐφέσου, Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Βησσαρίωνος καὶ ἄλλων θεολόγων ἦλθον πρὸς τὴν σκοπὴν τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν εἰς Φλωρεντίαν (1439), ἐκεῖ δὲ ἐξηναγκάσθησαν διὰ τῆς βίας νὰ υπογράψωσιν ἔνωσιν, ἣτις ἀνεγνώρισε τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὰς ὑπερφιάλους ἀξιώσεις τοῦ πάπα καὶ τὰ νεωτεριστικὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ἀποκλίνοντα δόγματα τῆς ἐκκλησίας του. Μόνος ὁ Ἐφέσου *Μάρκος* ἀντίστη μέχρι τέλους. Ἀλλ' ἡ βεβιασμένη καὶ ψευδὴς αὕτη ἔνωσις ἀπεχρούσθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου καὶ ὑπὸ τῶν

ἄλλων πατριάρχων συνελθόντων εἰς συνόδους ἐν Ἱεροσολύμοις (1443) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (1451). Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς δικαίως οὐδὲν ἤθελε νὰ ἀκούσῃ περὶ ταιαύτης ἐνώσεως, διότι ἐθεώρει ἄτοπον νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν πάτριον θρησκείαν δι' οἰονδήποτε ἐγκόσμιον συμφέρον καὶ διότι ἐφοβείτο τοὺς δεσποτικὰς σκοποὺς τοῦ πάπα, καὶ δικαίως ἐμίσει τοὺς Λατίνους, ἀφ' οὗτου μάλιστα οὗτοι ἐπὶ τῶν σταυροφοριῶν κατὰ τῶν ἐν τῇ Παλαιστίνῃ Μουσουλμάνων εἶχον προσβάλῃ τὸ βυζαντινὸν κράτος καὶ καταλύσαντες αὐτὸ εἶχον ἰδρῦσῃ ἐπὶ 60 περίπου ἔτη (1204—1261) λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καταδιώξαντες τοὺς ἡμετέρους ἀπανθρωπότετα, καὶ καταλάβῃ πλεῖστα μέρη τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν.

§ 31.

Ποία τις ἦτο ἡ βυζαντινὴ θεολογία καὶ παιδεία ;

Ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦτο ἐποχὴ πτώσεως ἐν πᾶσιν. Οἱ θεολόγοι τῶν χρόνων τούτων ἔχουσι πάντοτε ὡς πρότυπα καὶ μιμῶνται καὶ ἀντιγράφουσι τοὺς ἀρχαιότερους πατέρας τῆς κλασσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐποχῆς τοῦ Γ' ἰδίως καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος χωρὶς σχεδὸν νὰ δύνωνται νὰ παραγάγῃσι καὶ τι ἴδιον. Καὶ ὅτε ἐξήπαζον τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτε ἠρμήνευον τὰς Γραφάς, ἠρκοῦντο νὰ ἀνατρέχουσιν εἰς τὰς γνώμας τῶν ἀρχαιοτέρων τυφλῶς ἀποδεχόμενοι αὐτάς. Οἱ ἐπισημότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Φώτιος, ὁ πολυμαθέστατος πάντων, ὅστις ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ του ἔδειξεν, ὅτι εἶχε παιήσει εὐρυτάτας μελέτας ἐν τοῖς ἀρχαίοις κλασσικοῖς καὶ ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσιν, ὁ Ψελλός, ὅστις ἐφημιζετο, ὅτι ἦτο εἰδήμων πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὅστις περὶ πασῶν ἔγραψεν, ὁ Οἰκουμένιος, ὁ Ζυγαβηνός, ὁ Θεοφύλακτος, οἵτινες ἐπέτεμον τὰς εἰς τὴν Γραφὴν ἐρμηνείας τῶν ἀρχαίων πατέρων, ἰδίως τοῦ Χρυσοστόμου, Νικόλαος ὁ Μεθώνης, ὁ γράψας κατὰ τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, Νικήτας ὁ Ἀκομινάτος, ὅστις συνέλεξε τὰς δογματικὰς γνώμας τῶν ἀρχαίων, ὁ περὶ τὴν ἀρχαίαν κλασσικὴν φιλολογίαν καὶ

μάλιστα τὴν ποιήσιν ἐμπειρότατος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης *Εὐστάθιος*, οἱ τὴν μετὰ τῆς Ῥώμης ἔνωσησιν κατὰπολεμήσαντες *Νεῖλος* καὶ *Νικόλαος οἱ Καβάσιλοι*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, *Μᾶρκος ὁ Ἐφέσου* καὶ *Γεννάδιος ὁ Σχολάριος* καὶ ὁ περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς λειτουργίας ἀσχοληθεῖς *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης*.

§ 32.

Ποία ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις, ποῖα τὰ ἦθη καὶ ποῖα ἡ λατρεία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐξηκολούθει γινομένη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῶν ἀρχαίων συνόδων καὶ πατέρων, οὓς ἤρχισαν νὰ συλλέγωσι πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ Φώτιος. Οἱ *Βυζαντινοὶ* αὐτοκράτορες ἐπενέβαινον καὶ νῦν καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἐσωτερικὰ πολλὰκις τῆς ἐκκλησίας. Οἱ *πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως* ἀνεπιβάζοντο καὶ κατεπιβάζοντο συνήθως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, παρὰ πᾶσαν ὅμως τὴν ἐξάρτησιν ταύτην, ὡσὰκις ἀπήλαυν τῆς αὐτοκρατορικῆς εὐνοίας, ἦσαν πανίσχυροι. Ἡ *πατριαρχικὴ* αὐτῶν περιφέρεια ὡσημέραι ἠθρύνετο καὶ μάλιστα ἀφ' οὗτου προσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν οἱ σλαβικοὶ λαοί, ἰδίως οἱ *Βούλγαροι* καὶ οἱ Ῥῶσοι. Οἱ δὲ ἄλλοι *πατριάρχαι* τῆς Ἀνατολῆς, ἀφ' οὗτου ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ ἡ Παλαιστίνη περιῆλθον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἀράβων (ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος) κατέπεσον εἰς μεγάλην ἀδυναμίαν. Τὰ *πατριαρχεῖα* Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας ἔπαυον μεγάλως καὶ ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν σταυροφόρων, οἵτινες ἐκδιώξαντες τοὺς ὀρθοδόξους *πατριάρχας* ἐγκαθίδρυσαν *Λατίνους*. Τὰ αὐτὰ ἔπραξαν οἱ *σταυροφόροι* καὶ ὅπουδήποτε ἀλλαγῆς τῆς Ἀνατολῆς ἐπέβαλον τὴν κυριαρχίαν των, οἷον ἐν Κύπρῳ, Κρήτῃ, Ἐπτανήσῳ, Χίῳ. Οἱ ὀρθόδοξοι ἦσαν ὅλως ἀνεκτοί.

Ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μεγάλην κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξήσχουν ἐπιρροὴν οἱ *μοναχοὶ* καὶ μάλιστα οἱ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει *μοναστηρίων*, ὄντες πολλὰκις ἐπίφοβοι καὶ ἐπι-

εξαλλόμενοι καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πατριάρχους. Κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὅποιον ἄλλοτε ἦτο ἡ Αἴγυπτος ἀποβαίνει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Ἅθως, ὁ ἐπικληθεὶς Ἅγιον ὄρος, ἔνθα ἰδρύθη τὸ πρῶτον μοναστήριον μετὰ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα. Τὸ μοναστήριον τοῦτο κατεστράφη μετὰ ταῦτα ὑπὸ Σαρακηνῶν πειρατῶν. Κατὰ δὲ τὸν Γ' αἰῶνα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἐκτίσθη ἡ Λαύρα παρὰ τοῦ Ἀθανασίου, μεθ' ἣν ἰδρύθησαν καὶ ἄλλα πολλὰ μοναστήρια, τὰ τῶν Ἰβήρων, τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ Χιλιανδαρίου καὶ τοῦ Ζωγράφου.

Ἡ λατρεία ἔμεινεν ὡς πρὸς τὰς βάσεις αὐτῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ αὐτή, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἐπὶ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς.

§ 33.

Πότε ἐπεστράφησαν οἱ Σλαῦοι καὶ ἰδίως οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Ῥῶσοι εἰς τὸν χριστιανισμόν ;

Τὰ πρῶτα βήματα πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν Σλαύων εἰς τὸν χριστιανισμόν εἶχον γίνῃ ἤδη κατὰ τὴν προηγουμένην ἐποχὴν, ἀλλ' ἡ ὀριστικὴ αὐτῶν χριστιανισμὸς ἐτελέσθη κατὰ τοὺς προκειμένους χρόνους.

Τοὺς Βουλγάρους ἐπέστρεψαν εἰς Χριστὸν δύο ἐκ Θεσσαλονίκης Ἕλληνες μοναχοί, ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος (Κωνσταντίνος), γνωρίζοντες τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν ἐπὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Βογόριδος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωτίου, ὅστις συνήργησε μεγάλως εἰς τοῦτο (864). Ἄλλ' ἐν ᾧ οὕτω διὰ τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀνατολικῶν εἰσηχθῆ ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὴν Βουλγαρίαν, αἴφνης ὁ πάπας, εἴτε προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Βογόριδος διὰ λόγους πολιτικούς εἴτε ὄλως ἀθνακρέτως, ἀποστέλλει Λατίνους ἱερεῖς εἰς τὴν χώραν ταύτην, καὶ ζητεῖ ἀποσπῶν τοὺς Βουλγάρους ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως νὰ εἰσαγάγῃ πρὸς αὐτοὺς τὴν τάξιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας. Εἶδμεν ἀλλαχοῦ πῶς τοῦτο ἐδείνωσε τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν καὶ συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὸ νὰ ἐπιταχύνῃ τὸ μεταξὺ αὐτῶν σχίσμα. Ἄλλ' οἱ Βούλγαροι ταχέως μεταμεληθέντες

ἐπανήλθον εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας (869). Διὰ τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυριλλου διεδόθη τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εἰς τοὺς *Μοραβούς*, τοὺς *Ἀβάρους* καὶ τοὺς *Βοεμούς*. Οἱ *Σέρβοι*, οἱ *Κροάται*, οἱ *Δαλμάται*, καὶ ἄλλοι *Σλαῦοι* εἶχον ἤδη ὀλίγη πρότερον χριστιανισθῆ.

Οἱ *Ῥώσοι* προσήλθον ἕνα αἰῶνα μετὰ τοὺς Βουλγάρους εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπὶ τῆς αὐτοκρατείας αὐτῶν Ὀλγας, ἣτις ἐλθοῦσα εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐδέχθη τὸ βάπτισμα τῷ 955, καὶ τοῦ ἐγγόνου αὐτῆς Βλαδιμήρου. Ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος λέγεται ὅτι ἐπεμψε πρεσβείαν Ῥώσων εὐγενῶν εἰς διαφόρους χώρας, ἵνα ἐξετάσωσι τὰ διάφορα θρησκευμάτα, οὗτοι δὲ ἐλθόντες εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐθαύμασαν τοσοῦτον τὴν λαμπρότητα τῆς ἐλληνικῆς λατρείας, ὥστε ἐπιστρέψαντες παρέστησαν τῷ ἡγεμόνι αὐτῶν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ὡς τὴν ἀριστήν, ἣν ἀπεδέχθη τότε καὶ αὐτός. Ὁ Βλαδιμήρος ἐδέχθη τὸ βάπτισμα τῷ 988. Οἱ πρῶτοι μητροπολίται τῆς Ῥωσσίας, ἰδρύνοντες ἐν ἀρχῇ ἐν Κιέβω, εἶτα δὲ μεταθέσαντες τὴν ἑδρὰν αὐτῶν εἰς Μόσχαν, ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονούμενοι καὶ ἐκεῖθεν ἀποστελλόμενοι.

ΣΗΜ. Ἐκτὸς τῆς μεγάλης ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ὑφίσταντο ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τοῦ Δ', Ε', Σ' καὶ Ζ' αἰῶνος ὡς κεχωρισμέναι ἐκκλησίαι ἀπὸ τῶν ἀρχαίων δογματικῶν συζητήσεων τῶν αἰῶνων ἐκείνων προσελθοῦσαι αἰ τῶν *Νεστοριανῶν*, τῶν *Μονοφυσιτῶν* (*Ἀρμενίων*, *Ἰακωβιτῶν*, *Κοπιῶν*, *Ἀβυσινίων*) καὶ *Μαρωνιτῶν*. Αἱ ἐκκλησίαι αὗται συγκροτοῦνται ἐκ λαῶν τῶν πλείστων βαρβάρων ἢ ἐν μικρᾷ πνευματικῇ ἀναπτύξει διατελούντων, ἡ δὲ ἱστορία των οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν.

B'.

Δυτική εκκλησία

§ 34.

Ποίαν δύναμιν απέκτησαν οί πάπαι κατά την εποχήν ταύτην ἐν τῇ Δύσει ;

Οί πάπαι απέκτησαν κατά την εποχήν ταύτην ἐν τῇ Δύσει μεγίστην δύναμιν, εἰς τὸ ὅποιον συνέτειναν πολλαὶ περιστάσεις. Ἦδη ἐν προηγουμένοις χρόνοις εἶδομεν, ὅτι εἶχον δυναθῆ νὰ ὑποτάξωσιν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των πάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ἐπειδὴ δὲ ἠθέλησαν ἄνευ οὐδενὸς δικαίου νὰ ἐπεκτείνωσι τὸ ἀπόλυτον κράτος των καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, προὐκαλεσαν τὸ σχίσμα τοῦ Θ' αἰῶνος. Ἡ τῆσις τῶν παπῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἦτο νὰ καταστῶσι παντοδύναμοι ἐν τῷ κόσμῳ καὶ νὰ ὑποβάλωσιν ὑφ' ἑαυτοὺς πᾶσαν οἰανδήποτε ἐξουσίαν ἐν αὐτῷ ὑφισταμένην. Μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος μέγα πρόσκομμα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἦτο τὸ ὅτι ἐτέλουν μετὰ τινῶν διακοπῶν ὄντες ὑπῆκοοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Διὰ τοῦτο ὁ παπισμὸς ἤρχισε νὰ ἀναπτύσῃ πᾶσαν τὴν δύναμιν του καὶ νὰ αὐξάνῃ τὰς ἀξιώσεις του κυρίως, ἀφ' ὅτου οἱ πάπαι κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ἐγένοντο ἀνεξάρτητοι κοσμικοὶ ἡγεμόνες Ῥώμης. Συνέβη δὲ τοῦτο, ὅτε ὁ βασιλεὺς τῶν Φράγκων Πιπῖνος, ἐλευθερώσας τὴν Ῥώμην ὑπὸ τῶν Λογγυβαρδῶν ἀπειλούμενην, ἐγκαταλείψει μὲν δὲ ὑπὸ τῶν ἀδυνάτων Βυζαντινῶν, ὑφ' οὗς τέως ὑπῆγετο, ἐδώρησεν αὐτὴν τῷ ἐπισκόπῳ Ῥώμης (τῷ 754). Ἐκτοτε οἱ πάπαι παρίστανται ἀπέναντι τῶν ἡγεμόνων ὡς ἡγεμόνες καὶ μάλιστα πανισχυροὶ, διότι συνήθουν ἐν ἑαυτοῖς καὶ πᾶσαν τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν. Οἱ βάρβαροι ἀγγλοσαξονικοὶ λαοὶ οἱ κατακλύσαντες ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος τὴν Εὐρώπην, ὡς ἀπὸ Ῥώμης τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ λαβόντες, ἐσέβοντο μεγάλως τοὺς ἐπισκόπους αὐτῆς καὶ ἐφοβοῦντο.

ἐκ δεισιδαιμονίας ὡς τοὺς κατόχους δῆθεν, καθὼ διαδόχους τοῦ Πέτρου, τῶν κλειδῶν τοῦ παραδείσου καὶ μύθους δυναμένους νὰ σώσωσιν ἀπὸ τῆς κολάσεως· διότι τοιαύτας παχυλάς εἶχον περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἰδέας. Κατὰ μικρὸν αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀύσεως ἀπώλεσαν πάντα τὰ δικαιώματα αὐτῶν· οἱ μητροπολίται ἔμειναν κενὸν ὄνομα, αἱ δὲ σύνοδοι τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν οὐδὲν ἠδύναντο νὰ ψηφίσωσιν ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ πάπα. Τὰ πάντα διχτυθύνοντο ἀπὸ Ῥώμης διὰ τῶν παπικῶν βικαρίων ἢ ἀπεσταλμένων, οἱ πανταχοῦ ἐπίσκοποι ἐξελέγοντο ἢ ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τοῦ πάπα· ἐν γένει οἱ Λατῖνοι κληρικοί πανταχοῦ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἐκτελῶσι προθύμως τὰς ἀπὸ Ῥώμης ὡς ἀπὸ Πυθίας πεμπομένας διαταγὰς· καὶ, ὅπως μὴ εἶναι δεδουλευμένοι ὑπ' ἄλλων κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων, ἠναγκάζοντο νὰ εἶναι πάντες ἄγαμοι ἐπὶ βλάβῃ μεγάλη τῆς ἠθικῆς καὶ ἑαυτῶν καὶ τῆς κοινωνίας. Τῶν παπῶν ὡς τυφλὰ ὄργανα ἐχρησίμευσαν καὶ οἱ μοναχοί, οἵτινες ἐν τῇ Δύσει ἦσαν ὀργανωμένοι εἰς διάφορα τάγματα ὀρισμένους πρακτικὸς σκοποὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπιδιώκοντα, καθὼς ἦσαν οἱ δομινικανοὶ καὶ οἱ φραγκισκανοί, ἐξ ὧν οἱ μὲν πρῶτοι εἶχον ἀναλάβῃ ὡς κύριον ἔργον τὴν καταπολέμησιν τῶν αἰρετικῶν, οἱ δὲ δεῦτεροι τὴν θρησκευτικὴν παιδαγωγίαν τοῦ λαοῦ. Μὴ ἀρκούμενοι δὲ εἰς τὴν πνευματικὴν παντοκρατορίαν ἤρχισαν νὰ ζητῶσιν οἱ πάπαι καὶ ἐπέτυχον πρὸς καιρὸν νὰ ἀποκτήσωσι καὶ τὴν κοσμικὴν καὶ πολιτικὴν παντοδυναμίαν, ἀξιῶντες αὐτοὶ νὰ διευθύνωσι καὶ αὐτὰς τῶν λαῶν τὰς πολιτικὰς τύχας, νὰ διορίζωσι τοὺς βασιλεῖς, νὰ ἀναθιβάζωσι καὶ καταθιβάζωσιν ἀπὸ τοῦ θρόνου οὓς ἤθελον καὶ ἐν γένει νὰ ἀκούωνται ἐν πᾶσιν. Οἱ ἐπισημότεροι ἐκ τῶν παπῶν τῶν χρόνων τούτων, οἵτινες τὰ μάλιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς παπικῆς δυνάμεως, εἶναι Γρηγόριος ὁ Ζ', Ἰννοκέντιος ὁ Γ' καὶ Βονιφάτιος ὁ Η'. Θεολόγοι τινὲς καὶ ἐπίσκοποι ἐπειράθησαν μὲν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εἰς συνόδους (ἐν Πίζῃ, Κωνσταντία καὶ Βασιλίᾳ) συνεργούμενοι νὰ περιορίσωσι τὴν παντοδυναμίαν ταύτην τῶν παπῶν, ἀλλ' οὐδὲν ἠδυνήθησαν, διότι οἱ πάπαι ἐγίνωσκον νὰ μα-

ταιῶσι τὰς προσπαθείας των. Οἱ θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καλοῦνται σχολαστικοί, ἔδυσφημήθησαν δὲ διὰ τὰς σοφιστείας των. Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος ὑπῆρξεν ὁ ἄριστος αὐτῶν.

§ 35.

Ποία ἦτο ἡ λατρεία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

Ἡ λατρεία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ὑπέσθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους πολλὰς μεταβολὰς καὶ φθοράς. Εἰς τὰς τελετὰς αὐτῆς ἀπέδιδον ὁ λαὸς καὶ οἱ θεολόγοι μαγικὴν τινα δύναμιν, διότι ἐπίστευον, ὅτι ἐνήργουν ἀφ' ἑαυτῶν χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαία προδιάθεσις τις ψυχικὴ τοῦ μετέχοντος αὐτῶν. Τὸ βάπτισμα, παυσάσης τῆς ἀρχαιοτάτης τριττῆς καταδύσεως ἐν τῇ Δύσει ἐτελεῖτο νῦν διὰ βάντισμοῦ. Ἡ εὐχαριστία παρείχετο νῦν τοῖς λαϊκοῖς, ἐκ φόβου δῆθεν μὴ χυθῆ ὁ ἱερός οἶνος, ὑπὸ μόνον τὸ εἶδος τοῦ ἄρτου, τὸ δὲ ἱερὸν ποτήριον ἐκράτουν δι' ἑαυτοὺς οἱ ἱερεῖς, ὅπως φανῆ καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπεροχὴ αὐτῶν ὑπὲρ τοὺς λαϊκοὺς. Καὶ τὰ λοιπὰ μυστήρια ὑπέστησαν ὁμοίως μεταβολὰς. Τὸ κήρυγμα ἤρχισε νὰ γίνηται σπανιώτερον ἢ ἐγένετο κακῶς, διότι οἱ κήρυκες, συνήθως μοναχοὶ ὄντες, ἢ ἠσχολοῦντο εἰς ἀγόνους σχολαστικὰς συζητήσεις ἢ περιέγραφον τὰ θαύματα τῶν ἁγίων τῶν προστατῶν τῶν ταγματῶν αὐτῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς εἰσῆχθησαν νῦν καὶ τὰ ἀγάλματα, ἐν ᾧ ἡ ἀρχαία ἐκκλησία μόνον τὰς ἐξωγραφημένας εἰκόνας ἐγνώριζεν, αἵτινες εἶναι πνευματικωτέρα παράστασις τῶν ἀντικειμένων τῆς πίστεως. Ὁμοίως τὸ πρῶτον τότε εἰσῆχθη καὶ ἡ ὄργανικὴ μουσικὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Αἱ ἐορταί, καθὼς καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐπολλαπλασιάσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἐν τῇ δύσει.

§ 36.

Ποῖα ἦσαν τὰ ἥθη τῆς ἐποχῆς ταύτης ;

Οὐδέποτε ἡ διαφθορὰ τῶν χριστιανῶν ἐφθασεν εἰς τοσαύτην βα-

θμόν, ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐν τῇ Δύσει παρὰ πᾶσαν τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον εὐσέβειαν καὶ τὴν περιδεῖα τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν θρησκευτικῶν τύπων. Ὁ λαὸς περιώριζε πᾶσαν αὐτοῦ τὴν εὐσέβειαν εἰς τοὺς τύπους τούτους μηχανικῶς ἐκτελουμένους, δι' ὧν ἐζήτει τὴν σωτηρίαν του. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην θρησκείαν ὠδήγει τὸν λαὸν ὁ κληρὸς. Ὁ ἀμαρτάνων ἠδύνατο νὰ λάβῃ τὴν ἄφεσιν ἐξομολογούμενος καὶ ἐκτελῶν τὴν ποινὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐπιβαλλομένην πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἀμαρτήματος. Ἡ ἐξομολόγησις αὕτη, δι' ἧς ὁ κληρὸς ἐγένετο κάτοχος τῶν μυστηρίων πάντων, ἦτο εἰς χεῖράς του ἰσχυρότατον ὄπλον. Ἡδύνατό τις ὅμως νὰ ἐξαγοράσῃ τὰ ἀμαρτήματά του λαμβάνων ἀφέσεις, ἅς διεσκόπιζον οἱ πάπαι πανταχοῦ ἐπὶ χρήμασι. Τοιαύτας ἀφέσεις ἀγοράζων ἠδύνατό τις νὰ ἐξάγῃ καὶ τοὺς ἀποθανόντας οἰκείους ἢ φίλους του ἀπὸ τῶν κολάσεων τοῦ καθαρτηρίου πυρός, ὅπου, καθὼς ἐφρόνει ὁ λαός, ἔθασανίζοντο πρὸς καιρὸν ὅσοι δὲν ἦσαν ὠρισμένοι διὰ τὴν αἰώνιον κόλασιν. Πλήρη ἄφεισιν τῶν ἀμαρτιῶν ἠδύνατο νὰ λάβῃ τις καὶ ἀποδημῶν εἰς Ῥώμην κατὰ τὰ *ιωβιλαῖα* (ἔτη ἀφέσεως), τὰ ὅποια ἐωραζόντο πρῶτον ἀνὰ ἕκαστον 100ῶν ἔτος, εἶτα ἀνὰ ἕκαστον 50ῶν καὶ τελευταῖον ἀνὰ ἕκαστον 25ῶν ἔτος. Κατὰ παντὸς τοῦ ἀνθισταμένου εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ κλήρου ἐξεσφενδονίζετο ὁ ἀφορισμός, καθ' ὄλοκληρῶν δὲ πόλεων καὶ χωρῶν ἐκηρύσσετο ἡ ἀπαγόρευσις. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ χώραις ταύταις ἔπαυε πᾶσα δημοσία ἱεροτελεστία, ὁ δὲ λαὸς ἐστερεῖτο τῶν ἀγαθῶν τῆς θρησκείας. Οἱ αἵρετικοὶ ἐκαίοντο ἐπὶ πυρᾶς, καθὼς καὶ οἱ κατηγορούμενοι ἐπὶ μαγείᾳ. Οἱ διαγωμοὶ κατὰ τῶν αἵρετικῶν διὰ τῶν δικαστηρίων τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως ὑπῆρξαν διαβόητοι. Κατὰ χωρῶν ὑποστηρίζουσῶν τοὺς αἵρετικούς ἐκήρυττον οἱ πάπαι ἐνίοτε ἱερὸν πύλεμον ἢ σταυροφορίαν καὶ παρέδιδον αὐτάς εἰς τὸν ὄλεθρον.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'.

Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (1453—1907).

Α'.

Ἱστορία τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν.

§ 37.

Πῶς διὰ τοῦ Λουθήρου, τοῦ Ζβιγγλίου καὶ τοῦ Καλβίνου ἐγένετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ ;

Ἀνωτέρω εἶδομεν πῶς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ δυτικὴ ἐκκλησία κατὰ τε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν διοίκησιν καὶ τὴν λατρείαν αὐτῆς εἶχε διασφραγῆ. Ἡ διασφραγὴ αὕτη δύναται νὰ συγκεφαλαιωθῇ εἰς τέσσαρά τινα: Ἰον Ἡ Γραφὴ ἐλησημονήθη, αἱ δὲ παραδόσεις ἦσαν τὸ πᾶν. Ἰον Ἡ σωτηρία καὶ ἡ δικαιοσύνη τοῦ ἀνθρώπου ἐζητεῖτο διὰ τῆς ἐκτελέσεως ἐξωτερικῶν τινῶν τύπων καὶ ἔργων, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ πίστις παρεβλέπετο. Ἰον Ἡ λατεία κατήντησεν ἄγαν πομπώδης καὶ θεατρικὴ. Καὶ ἴον ἡ διοίκησις ἦτο δεσποτικωτάτη, τοῦ πάπα ἀθιβαίετως διευθύνοντος τὰ πάντα καὶ καταδιώκοντος πάντα ἀντιστάμενον. Τὴν διασφραγὴν ταύτην διέβλεπον καὶ πρὸ τοῦ 15' αἰῶνος τὰ καλλίτερα πνεύματα καὶ ἐπεθύμουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν, ἀλλ' οἱ ἐπιδιώξαντες τὴν πραγματοποίησιν ταύτης κατὰ τὸν 14' καὶ 15' αἰῶνα, ἐν οἷς διέπρεψαν ὁ Οὐίλκεφος, ὁ Οὐσος καὶ ὁ ἐκ Πράγης Ἰερώνυμος, κατεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν ἀκόμη ὄντων παπῶν καὶ ὡς αἱρετικοὶ ἐκάλεισαν ἐπὶ πυρᾶς. Ἄλλ' ὅ,τι τότε ἀπέτυχεν ἐπετεύχθη κατὰ τὸν 15' αἰῶνα διὰ τριῶν ἀνδρῶν, τοῦ Λουθήρου ἐν Γερμανίᾳ καὶ τοῦ Ζβιγγλίου καὶ τοῦ Καλβίνου ἐν Ἑλβετίᾳ.

Ὁ Λουθηρος ἐγεννήθη τῷ 1483, σπουδάζας δὲ θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐγένετο τῆς τελευταίας καθηγητῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Διὰ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς πεισθεὶς περὶ

τῆς διαφθορᾶς τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐβεβαιώθη ἔτι μάλλον περὶ αὐτῆς καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς, ὅτε δι' ὑπόθεσιν τινα ἐπισκεφθεὶς τὴν Ῥώμην εἶδεν ἐκ τοῦ σύγγεγυς τὸν ἐκλελυμένον βίον τῶν παπῶν καὶ τῆς αὐλῆς αὐτῶν. Ἐπιστρέψας εἰς Γερμανίαν ἔλαθεν ἀφορμὴν νὰ κατεξαναστή κατὰ τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διαφθορᾶς, ὅτε τῷ 1517 ὁ μοναχὸς Τέτзелος περιήρητο τὴν Γερμανίαν πωλῶν σκανδαλωδῶς ὑπὲρ τοῦ παπικοῦ ταμείου ἀφέσεις ἢ συγχωροχάρτια. Τὴν τοιαύτην ἱεροκαπηλίαν μὴ ἀνεχόμενος ἐδημοσίευσεν 95 θέσεις κατὰ τῆς περὶ ἀφέσεων παπικῆς διδασκαλίας, ἤρχισε δὲ μετὰ τοῦτο δημοσίᾳ νὰ ἐλέγχει τὰς ἀποπλανήσεις τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ ζητῇ νὰ πείσῃ τοὺς Γερμανοὺς ἡγεμόνας περὶ τῆς ἀνάγκης συγκροτήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων. Ἐν Ῥώμῃ ἐνόμισαν τὸ πρῶτον, ὅτι πρὸκειται περὶ ἀσημάντου τινὸς καὶ συνήθους ἔριδος μεταξὺ μοναχῶν, ἀλλ' ὅτε εἶδον, ὅτι τὰ πράγματα ἦσαν σοβαρὰ καὶ ὅτι αἱ ιδέαι τοῦ Λουθήρου ἤρχισαν νὰ ἐγείρωσι τὴν κοινὴν πάντων προσοχήν, προσεκάλεσαν αὐτὸν νὰ ἔλθῃ ἐντὸς 60 ἡμερῶν εἰς Ῥώμην, ἵνα ἀπολογηθῇ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Λουθηρὸς δὲν ὑπήκουσεν, ἀφορίσθη. Ἄλλ' ὁ Λουθηρὸς μηδὲν πτοηθεὶς ἔκαυσε τὸν κατ' αὐτοῦ ἀφορισμὸν δημοσίᾳ τῷ 1520, παρηκσίᾳ δὲ καὶ ἐν συναθροίσει τοῦ λαοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ συνεδρίου τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων ἐν Βόρμς (τῷ 1521) ὑπερήσπισε τὰς ἀρχάς του. Ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου ἦτο ἡ ἐπομένῃ· 1ον Μόνη ἢ Γραφή εἶναι γνησίᾳ πηγὴ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι διαδομένη παρὰ τῷ λαῷ ἐν γλώσσῃ ὑπ' αὐτοῦ ἐννοουμένη. Αἱ παραδόσεις, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῶν ὁποίων ἐδικαιολογοῦν οἱ παπισταὶ πᾶσαν κατάχρησιν καὶ δεισιδαιμονίαν, ἀπερρίφθησαν ὑπ' αὐτοῦ. 2ον Ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὸν δὲν δύναται νὰ εὐαρεστήσῃ τῷ Θεῷ καὶ σωθῇ ἢ δικαιοθῇ διὰ τῶν ἔργων, διὰ τῶν προσευχῶν, τῶν ἀγρυπνιῶν, τῶν νηστειῶν, τῶν ἐλεημοσυῶν, τῶν ἀποδημιῶν εἰς ἱεροὺς τόπους ἢ διὰ τῶν ἀσκήσεων τοῦ μοναχικοῦ βίου, εἰς αὐτὸν περιώριζεν ὁ καθολικὸς λαὸς ὅλην τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ διὰ μόνης τῆς πίστεως εἰς τὸν

Χριστόν καὶ τὴν διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀπολύτρωσιν. Τὴν σωτηρίαν ταύτην δὲν δύναται νὰ δώσῃ ὁ πάπας διὰ συγχωροχαρατίων, καθὼς μηδὲ νὰ σώσῃ ἀπὸ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, τὸ ὅποιον εἶναι πλάσμα τοῦ παπικοῦ κλήρου. 3ον Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ποιμένες, οὔτινες ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ κατήντησαν νὰ δεσπόζωσιν ἀβυθαίρετως τῶν πιστῶν, δὲν ἔχουσι κατ' αὐτὸν ἰδίαν τινὰ ἐξουσίαν παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῖς διαδοχικῶς δοθεῖσαν, ἀλλ' εἶναι ἀπλοὶ λειτουργοὶ καὶ ἐντολοδόχοι τῆς κοινότητος τῶν πιστῶν· πρέπει δὲ νὰ εἶναι ἔγγαμοι· διότι ἢ εἰς πάντας τοὺς βαθμοὺς τοῦ κλήρου ἀναγκαστικῶς ἐπιβεβλημένη ἀγαμία ἔβλαψε τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν γενομένη ἀφορμὴ πολλῶν καταχρήσεων· ἢ ἀπόλυτος καὶ ἀπερίριστος ἐξουσία, ἣν εἶχεν ὁ πάπας, ἦτο ἐκ σφετερισμοῦ· ὁ πάπας ὑπῆρξεν ὁ κύριος αἴτιος πάντων τῶν κακῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· ἐπειδὴ οἱ ἐπίσκοποι ὑπῆρέτουν τυφλῶς τὸν παπισμὸν καὶ ἀπέκρουσαν τὴν μεταρρύθμισιν, διὰ τοῦτο κατηργήθησαν μετὰ τοῦ πάπα ὑπὸ τοῦ Λουθήρου, διετηρήθησαν δὲ μόνον οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι. 4ον Ἡ λατρεία τέλος, ἣτις ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ εἶχε καταντήσῃ ἄγαν πομπώδης καὶ ἐπιδεικτικὴ, ἐπιφορτισθεῖσα δι' ὑπερβολικῶν πομπῶν καὶ ἐορτῶν, ἐγίνετο δὲ ἐν τῇ ἀκατανόητῳ νεκρᾷ λατινικῇ γλώσσῃ, ἔπρεπε κατ' αὐτὸν νὰ ἀπλοποιηθῇ καὶ νὰ γίνηται ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐννοουμένη γλώσσῃ, ἣ δὲ ἀνάγνωσις τῆς ἀγ. Γραφῆς καὶ τὸ κήρυγμα νὰ εἶναι τὸ κύριον ἔργον ἐν αὐτῇ· ἐκτὸς τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ βαπτίσματος ἄλλα μυστήρια δὲν ἀπεδέχετο, ἀπέριπτε δὲ καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων καὶ τῶν εἰκόνων αὐτῶν καὶ τὰς ἐορτὰς αὐτῶν.

Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Λουθήρου βλέπομεν, οὐ μόνον καταχρήσεις μειαγενέστεραι τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καταπολεμοῦνται, ἀλλὰ ἀνατρέπονται καὶ πολλὰ διδασκαλῆαι καὶ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. Ἡ μεταρρύθμισις αὐτοῦ προσέβαλεν ἐν γένει ὀλόκληρον τὸ σύστημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τάξεως, ὅπως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας εἶχε μορφωθῇ. Τοιοῦτο τρόπον ἀντετέθη ὁ Λούθηρος οὐ μόνον πρὸς τὴν λατινικὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς

τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, ἥτις μέση μεταξὺ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ ἵσταμένη ἀποφεύγει ἀμφοτέρων ἰὰς ἀντιθέτους ὑπερβολάς. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ὀρθῶς ποιῶσα βαδίζει μέσῃ ὁδῷ. Διότι 1ον θέλει καὶ τὴν Γραφὴν καὶ τὰς παραδόσεις· 2ον ἀπαιτεῖ καὶ πίστιν καὶ ἔργα· 3ον ἀποφεύγει καὶ τὰς ὑπερβολικὰς ἐπίδειξεις καὶ τὴν γυμνότητα ἐν τῇ λατρείᾳ· καὶ 4ον ἀποκρούει καὶ τὸν παπικὸν δεσποτισμὸν καὶ τὴν προτεσταντικὴν ἀναρχίαν ἐν τῇ διοικήσει.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Λουθήρου εὗρον ταχέως ὑποδοχὴν καὶ διεδίδοντο ἐν Γερμανίᾳ, πολλοὶ δὲ ἠγεμόνες αὐτῆς ἠσπάζθησαν αὐτάς. Ὅπου ἡ διδασκαλία τοῦ Λουθήρου εἰσάγετο, τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα μετερρυθμιζόντο ἐκ θεμελίων, ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐν τῇ λατρείᾳ καταργεῖτο, εἰσαγομένεσ τῆς γερμανικῆς· ἡ ἐξήγησις τῆς Γραφῆς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῆς κήρυγμα ἀπέβαινε τὸ κέντρον τῆς νέας λατρείας· αἱ εἰκόνες ἐξεβάλλοντο τῶν ἐκκλησιῶν· τὰ μοναστήρια καταργουῦντο· οἱ ἐπίσκοποι ἀπεδιώκοντο· ἡ ἀγαμία τοῦ κλήρου ἀπεκρῦπτετο. Τὴν διαδόσιν τῆς νέας πίστεως βαρέως ἔφερον οἱ ἐκ τῶν ἠγεμόνων πιστοὶ ἐμμένοντες εἰς τὸν καθολικισμὸν, ἐν οἷς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κάρολος ὁ Ε'. Ἀλλ' ὅτε ἠθέλησαν ἐν τῷ Συνεδρίῳ τοῦ Σπείερ κατὰ τὸ 1529 νὰ ἀπαγορεύσωσι τὴν ἐξάπλωσιν αὐτῆς εἰς νέας χώρας, οἱ εὐαγγελικοὶ ἠγεμόνες (εὐαγγελικοὺς ἐκάλεσαν ἑαυτοὺς οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λουθήρου κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς καθολικοὺς) διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ὅθεν καὶ διαμορτυρόμενοι ἢ προτεσιάνται ἐκλήθησαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν νέῳ τινὶ συνεδρίῳ τῆς Αὐγούστης (1530) οἱ καθολικοὶ ἠπειλήσαν, ὅτι θέλουσι βιάσει αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰς νέας ἰδέας, συγκροτήσαντες συμμαχίαν ἦσαν ἔτοιμοι διὰ τῶν ὄπλων νὰ ὑπερμαχῶσιν αὐτῶν. Καὶ τότε μὲν πρὸς ἐλήφθη ὁ θρησκευτικὸς πόλεμος μετὰ τῶν Γερμανῶν ἠγεμόνων, ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἐξερράγη ἕνεκα τῶν αὐτῶν λόγων ὁ σμαλκαδικὸς λεγόμενος πόλεμος, οὗτινα ἀποτελέσμα ὑπῆρξεν, ὅτι οἱ καθολικοὶ ἠναγκάσθησαν ἐπὶ τῆς ἐν Αὐγού-

στη ειρήνης (1555) να αναγνωρίσωσι τὰς νέας ἐκκλησίας καὶ νὰ ἀποδεχθῶσι γενικὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν.

Καθὼς δὲ ὁ Λουθηρος ἠγέρθη ἐν Γερμανίᾳ, σχεδὸν συγχρόνως ἐπανέστη κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἐν Ζυρίχῃ τῆς Ἑλβετίας ὁ Ζβίγγλιος, ὅστις αἱ ἰδέαι ἦσαν σχεδὸν αἱ αὐταὶ ταῖς τοῦ Λουθήρου. Τὴν ἑλβετικὴν μεταρρύθμισιν συνεπλήρωσε μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ ἐν Γενεύῃ διδάχξας Καλβίνος, ὅστις τοσοῦτον ἐφημίσθη ὡς θεολόγος δεινός, ὥστε αἱ ἑλβετικαὶ ἐκκλησίαι ἐξ αὐτοῦ ὠνομάσθησαν καλθινικαί. Οἱ λουθηρανοὶ καὶ οἱ καλθινισταὶ ἔμειναν ἀπ' ἀλλήλων κεχωρισμένοι, διότι διεφώνησαν ἐν τῇ περὶ εὐχαριστίας διδασκαλίᾳ· διότι οἱ μὲν λουθηρανοὶ παρεδέχοντο, ὅτι πραγματικῶς μεταλαμβάνει ὁ πιστὸς τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ὑπὸ τὸν ἱερὸν ἄρτον καὶ τὸν ἱερὸν αἶνον, οἱ δὲ καλθινισταὶ εἰκονικῶς καὶ πνευματικῶς. Οἱ καλθινισταὶ ἔχουσι καὶ τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ὃν ἀπορρίπτουσιν οἱ λουθηρανοί.

§ 38.

Πῶς διεδόθη ἡ μεταρρύθμισις καὶ ποῦ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλβετίας;

Ἀπὸ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλβετίας τῶν κυρίων ἐστιῶν αὐτῆς ταχέως ἐξηπλώθη ἡ μεταρρύθμισις εἰς ἅπασαν σχεδὸν τὴν βόρειον Ἐυρώπην, εἰς τὴν Σουηδίαν, τὴν Νορβηγίαν, τὴν Δανίαν, τὴν Πολωνίαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὴν βόρειον Γαλλίαν, τὴν Ὀλλανδίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, βραδύτερον δὲ καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἀμερικὴν. Ἡ ἐξάπλωσις δὲ αὕτη δὲν ἐγένετο ἄνευ ἀγώνων καὶ ἐμφυλίων σπαραγμῶν, διότι οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν ἐκκλησίαν δὲν ἠνείχοντο ἐκ φανατισμοῦ νὰ βλέπωσι τὴν μεταρρύθμισιν θριαμβεύουσαν. Ἐν Γαλλίᾳ κατεδιώχθησαν οἱ προτεστάνται, Οὐγενόται καλούμενοι, ἀπηνέστατα. Μόνον ἐν μιᾷ νυκτί, τῇ τοῦ ἀγίου Βαρθολομαίου, ὅποτε ἐκ συνωμοσίας, ἧς τὸ σύνθημα ἐδόθη ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀνακτόρων τῶν Παρισίων ἐπὶ Αἰκατερίνης τῆς ἐκ Μεδίλων (τῷ 1572), ἐπέπεσον κατ' αὐτῶν οἱ καθολικοὶ, λέγεται ὅτι ἐσφάγησαν

100,000 ἐξ αὐτῶν ! Καὶ θραδύτερον δὲ κατεδιώχθησαν ἐν Γαλλίᾳ οἱ Οὐγενόται. Ἐρρίκος ὁ Γ', βασιλεὺς τῆς Γαλλίας, ἔδολοφονήθη ὑπὸ τινος καθολικοῦ φανατικοῦ, διότι ἐτόλμησε νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τῶν προτεσταντῶν, ὁ δὲ Ἐρρίκος ὁ Δ' ἔσχε τὴν αὐτὴν τύχην, διότι ἐξέδωκε τὸ διάταγμα τῆς Νάντης, δι' οὗ παρείχετο τοῖς διαμαρτυρομένοις ἐλευθερίαν. Ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ' ἠναγκάσθησαν 70,000 διαμαρτυρομένων νὰ φύγωσιν ἐκ τῆς πατρίδος των. Μόλις δὲ ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1789 ἀπένειμε τοῖς διαμαρτυρομένοις πλήρη θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἴσα τοῖς ἐν Γαλλίᾳ καθολικοῖς δικαίωματα. Θρησκευτικοὶ διωγμοὶ καὶ πόλεμοι συνέβησαν κατὰ τὸν ΙΣ' καὶ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ἕνεκα τῆς μεταρρυθμίσεως, ἣν εἰσήγαγεν εἰς τὴν χώραν ταύτην Ἐρρίκος ὁ Η'. Τὴν μεταρρύθμισιν ἐπολέμησεν ἀπανθρώπως Μαρία ἡ Καθολικὴ. Ἀλλ' ὁ Ἐδουάρδος Σ' καὶ ἡ Ἐλισάβετ μετὰ ταῦτα ἐξήσφαλισαν ὀριστικῶς εἰς αὐτὴν τὴν νίκην. Καὶ ἡ Γερμανία δὲ κατεσπαράχθη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ τριακοναετοῦς θρησκευτικοῦ πολέμου, καθ' ἃν προσήλθε τοῖς ἐν Γερμανίᾳ εὐαγγελικοῖς σύμμαχος ὁ περίφημος τῶν Σουηδῶν βασιλεὺς Γουσταῦος Ἀδόλφος. Τοῖς καθολικοῖς στρατοῦς ὠδήγησεν τότε οἱ δύο μεγάλοι στρατηγοὶ Τίλλυ καὶ Βαλλενστάιν. Ἐπὶ τέλους, ἀφ' οὗ ἤρμωθη σχεδὸν ἡ Γερμανία, ἡ νίκη ἔκλινεν ὑπὲρ τῶν προτεσταντῶν, οἵτινες διὰ τῆς ἐν Βεσφάλιᾳ εἰρήνης (1648) ἀπῆλυσαν πλῆρως ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος πρὸς τοὺς καθολικοὺς. Τοιαῦτα κακὰ προυξένησεν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς, ὅστις δὲν ἤθελε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. Ἐπὶ τέλους ὅμως ἠναγκάσθησαν οἱ καθολικοὶ νὰ ἀναγνωρίσωσι τὰς νέας ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν φώτων καὶ διὰ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πνεύματος ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἐν Εὐρώπῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς, οὐδεὶς δὲ πλέον ἕνεκα τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων καταδιώκεται.

Οἱ διαμαρτυρόμενοι διηρέθησαν καὶ ἀπετέλεσαν πολλὰς αἵρέσεις, αἱ κυριώτεραι τῶν ὁποίων εἶναι οἱ λουθηρανοὶ, οἱ καλβινισταί, οἱ

βαπτισταί, οί ουνιτάριοι, οί μεθοδισταί, οί κονάκεροι, οί μορμω-
νοι και άλλοι. Αί διαφοραί μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἀσήμαντοι. Πάν-
τες σχεδὸν στηρίζονται εἰς τὴν Γραφήν μόνην και ἀπορρίπτουσι
τὰς παραδόσεις, ἐκ μόνης δὲ τῆς πίστεως ἐξαρτῶσι τὴν σωτη-
ρίαν, ἡ δὲ λατρεία συνίσταται εἰς μόνον τὸ κήρυγμα. Ἡ θεο-
λογία ἀνεπτύχθη μεγάλως παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις, ἰδίως ἐν
Γερμανίᾳ. Ὁ Σλειερμάχερος εἶναι ὁ μέγιστος τῶν θεολόγων
αὐτῶν.

§ 39

Ποία ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις και ἡ λατρεία και ποῖα τὰ
ἦθη παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις;

Ὁ Λούθηρος και ἄλλοι μεταρρυθμισταί, μὴ ἀποδεχόμενοι ἰδίαν
τινὰ ἐξουσίαν τῶν ἱερέων (ιεραρχίαν), ἐκήρυξαν πάντας τοὺς χριστιαν-
οὺς ἴσους. Οἱ δὲ κήρυκες τοῦ λόγου παρ' αὐτοῖς εἶναι λειτουργοὶ ἢ
υπάλληλοι τῆς ἐκκλησίας, ἐκ ταύτης λαμβάνοντες διὰ τῆς ἐκλογῆς
τὴν ἐξουσίαν. Μόνον δὲ πρεσβυτέρους και διακόνους ἀναγνωρίζου-
σι, πλὴν τῶν Ἀγγλων ἢ ἐπισκοπιανῶν, οἵτινες διατηρήσαντες
τὴν ἱερωσύνην μετὰ πάντων τῶν βαθμῶν αὐτῆς ἔχουσι και ἐπισκό-
πους. Ἐν ταῖς ἄλλαις προτεσταντικαῖς ἐκκλησίαις σύνοδοι πρεσβυ-
τέρων και λαϊκῶν ἢ διοριζομένων ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν Κυβερνήσεων
ἢ ἐκλεγομένων ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν κοινοτήτων ἀποτελοῦσι τὰς ἀνω-
τάτας ἐκκλησιαστικὰς ἀρχάς, αἵτινες ὁμως τελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἀνω-
τάτην ἐποπτεῖαν τῶν κατὰ τόπους Κυβερνήσεων και ἐν πᾶσι συμ-
πράττουσι μετ' αὐτῶν.

Τὴν λατρείαν ἀπεγύμνωσαν και ἠπλοποίησαν ὑπὲρ τὸ δέον οἱ με-
ταρρυθμισταί, ἐντελῶς ἀπορρίψαντες πάσας σχεδὸν τὰς τελετάς, δι'
ὧν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἡ χριστιανικὴ λατρεία εἶχε κοσμηθῆ,
και περιώρισαν αὐτὴν εἰς μόνην σχεδὸν τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἁγίας
Γραφῆς και εἰς τὸ κήρυγμα ἐπὶ τοῦ ἀναγνωσθέντος μέρους. Τὸ
κυριακὸν δεῖπνον σπανίως μόνον τελεῖται παρ' αὐτοῖς. Εἰκόνας ἢ
ἄλλα ἀντικείμενα κινουῦντα τὴν εὐλάβειαν σχεδὸν ἐλλείπουσιν ἐντε-
λῶς ἀπὸ τῶν προτεσταντικῶν ναῶν. Τὸ βάπτισμα τελεῖται παρ'

αὐτοῖς ὡς ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ διὰ βαντίσματος ἢ ἐπιχύσεως. Τὸ χρίσμα ἢ ἡ σφράγις παρέχεται τοῖς μὲν νεοῖς κατὰ τὸ 14ον πατριῶτου ἔτος, ταῖς δὲ κούραις κατὰ τὸ 12ον. Κατὰ τὸν ὄρισμόν τῶν κηρύκων, καθὼς καὶ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ γαμου, λαμβανουσι καὶ παρ' αὐτοῖς χώραν ἀπλᾶς τινος τελεταί, αἵτινες δὲν θεωροῦνται ὡς μυστήρια.

Ἡ ἠθικὴ κατάστασις τῶν προτεσταντικῶν λαῶν, Γερμανῶν, Ἑλβετῶν, Ἀγγλῶν καὶ λαιπῶν, ὁμολογεῖται ὑπεριέρα τῆς τῶν καθολικῶν λαῶν. Πρὸς τοῦτο συντελεῖ ἡ περὶ κατηγήσεως τῶν νέων φροντίς, ἡ ἐπ' ἐκκλησίας συχνὴ διδασκαλίαι καὶ ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς. Ἡ Κυριακὴ θεωρεῖται παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις ὡς ἡμέρα ἀφιερωμένη εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς. Ἐκχάστη οἰκουγένεια ἔχει τὴν Γραφὴν αὐτῆς. Ἄξιός ἐπαίνου θεωρεῖται καὶ ὁ ζῆλος, μεθ' οὗ ἐργάζονται οἱ διαμαρτυρόμενοι, διαφόρους ἱεραποστολικὰς ἐταιρείας ἀποτελοῦντες, ὑπὲρ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Εὐαγγελίου. Μόνον, ὅτε οἱ ἱεραπόστολοι αὐτῶν ἐνεργοῦσι καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων χριστιανῶν οἰονδήποτε προσηλυτισμὸν, εἶναι ἀξιόμεμπτοι. Οἱ διαμαρτυρόμενοι συμποσοῦνται εἰς 150 ἑκατομύρια.

Β'.

Ἱστορία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας.

§ 40.

Ποία ἡ δύναμις καὶ τίνας αἱ τάσεις τῶν παπῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ;

Οἱ πάπαι ἀπώλεσαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὴν μεγάλην καὶ ἐκτακτον ἐκείνην δύναμιν, ἣν εἶχον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Οἱ νεώτεροι λαοὶ τῆς δύσεως μετὰ τῶν ἡγεμόνων αὐτῶν, ἀφ' οὗτου ἡ παιδεία κατέστρεψε παρ' αὐτοῖς τὰς παχυλὰς δεσποτικότητας καὶ τὸν ἄγριον φανατισμὸν, ὅστις ἐπεκράτει ἄλλοτε, δὲν ὑπήκουον πλέον τυφλοῖς ὁμμάσιν εἰς τὰς ἀπὸ Ῥώμης διαταγὰς. Ἀφ' ἐτέρου ἢ μεταρ-

ρυθμίσεις τὸ μὲν κατέδειξε τὴν αἵσχη τοῦ παπισμοῦ καὶ ἤλεγξεν ὡς παρανόμους καὶ ἐκ σφετερισμοῦ προεληθούσας πάσας τὰς μεγάλας ἐκείνας ἐξουσίας, ὡς αἱ πάπαι εἶχον εἰς ἑαυτοὺς συγκεντρώσει, οὕτω δὲ ἐκλόμισε τὴν εἰς τὸν παπισμὸν πίστιν τῶν λαῶν, τὸ δὲ ἀπέσπασε μὲγα μέρος τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἂν ἡ πραγματικὴ δύναμις τῶν παπῶν κατέπεσε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, αἱ ἀξιώσεις ὅμως αὐτῶν καὶ τάσεις ἔμειναν αἱ αὐταί. Οἱ πάπαι καὶ νῦν εἶχον καὶ ἔχουσι τὴν ἀξίωσιν νὰ δεσπόζωσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὡς ἀνώτατοι καὶ ἀπεριόριστοι ἄρχοντες, ἀντέστησαν δὲ κατὰ πάσης ἀπολείρας πρὸς περιορισμὸν τῶν ἐξουσιῶν αὐτῶν. Τοιοῦτους περιορισμοὺς ἐζήτησαν ματαίως νὰ θέσωσιν εἰς τὸν παπισμὸν οἱ Γάλλοι ἐπίσκοποι κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐπὶ Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', ἔχοντες ἐπὶ κορυφῆς τὸν διάσχημον θεολόγον καὶ ἱεροκήρυκα Βοσσυέτον, ἐπὶ τῆς περιφέρειου συνόδου τοῦ γαλλικοῦ κλήρου κατὰ τὸ 1682 διακηρύξαντες, ὅτι αἱ πάπαι οὐδεμίαν ἔχουσιν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δὲ πρέπει νὰ ἀκολουθῶσι καὶ νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους. Ἐπίσης δὲ ἐν Γερμανίᾳ Ἰωσήφ ὁ Β' ὁ τῆς Αὐστρίας αὐτοκράτωρ ἐζήτησε νὰ περιορίσῃ τὴν παπικὴν δύναμιν ἐπὶ τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν τοῦ κράτους του, ἐσπούδασε δὲ διὰ διαφόρων νόμων νὰ ἐκπαιδεύσῃ ἐπιστημονικῶς τὸν κλήρον καὶ νὰ ἀποκόψῃ ἀπὸ τῆς λατρείας πολλὰς δεισιδαιμονίας καὶ διαλύσας πολλὰ ἄχρηστα μοναστήρια ἱδρυσεν ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν πολλὰ φιλανθρωπικὰ καταστήματα. Ἄλλ' αἱ πάπαι ἐνίκων πάντοτε. Ἐνεκα τῶν τιοιούτων ἀξιώσεων τῶν παπῶν καὶ τοῦ παπικοῦ κλήρου καὶ διότι ἡ δυτικὴ ἐκκλησία ἐπολέμει πᾶσαν νέαν ἰδέαν καὶ πᾶσαν πρόοδον, ἦτο δὲ ἐναντία τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, ὡς ἐζήτην ἡ Γαλλία, καὶ ἤθελε νὰ εἶναι κράτος ἐν κράτει, ἡγήθη κατὰ τὴν μεγάλην γαλλικὴν ἐπανάστασιν (1789) ὁ γαλλικὸς λαός, ἐρεθιζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βολταίρου καὶ ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ καθολικισμοῦ συγγραφέων, κατὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ προσέθη ἐν τῇ ὀργῇ του μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς καταργήσεως τῆς χριστιανικῆς θεησκείας καὶ

τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἀθεΐας. Μόλις δὲ ὁ Ναπολέον ὁ μέγας, ἐφ' οὗ ὁ Σατωβριάνδος ἔγραψε τὰ ἀθάνατα ἀπολογητικὰ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔργα του, τὸ «Πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ» καὶ τοὺς «Μάρτυρας», πεισθεῖς, ὅτι ἔθνος ἀνευ θρησκείας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἠθικὴ εἶναι ἀδύνατος ἀνευ θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἀποκατέστησε πάλιν τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἐντελῶς εἰς τὰ πρῶτα αὐτῆς δικαιώματα. Καὶ σήμερον τὸ πρὸς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἐχθρικὸν πνεῦμα τῶν Γάλλων ἐξεδηλώθη διὰ τοῦ κηρυχθέντος χωρισμοῦ ἐκκλησίας καὶ κράτους (1907). Καὶ δι' ἐπενεργείας τῶν μετερουθμισμένων ἐκκλησιῶν καὶ ἕνεκα τῆς προόδου τῶν νεωτέρων χρόνων ἐξεδηλώθη παρὰ πολλοῖς πάλιν ἐπιθυμία ριζικῶν βελτιώσεων ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ. Ἄλλ' οἱ πάπαι ὑπὸ τῶν ἰησοῦσιτῶν ἐμπνεόμενοι δὲν ἐπέτρεψάν ποτε σπουδαίας βελτιώσεις. Ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, ἀφ' οὗ ἐπεκύρωσε πᾶσαν τὴν διδασκαλίαν τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας μεθ' ὧλων αὐτῆς τῶν παραφθορῶν, μόνον περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀνορθώσεως τῶν καταπεπτωκότων ἡθῶν αὐτοῦ ἠδυνήθη νὰ λαβῇ μέτρα τινά. Εἰς τῶν παπῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, *Γρηγόριος ὁ 15'*, δι' ἐγκυκλίου του, ἀφ' οὗ ἐστηλίτευσε πᾶσας τὰς ἰδέας, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ νεώτερα κοινωνία, δηλ. τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως, τοῦ λόγου, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θρησκείας, καὶ τὴν τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ, ἐκήρυξεν, ὅτι εἶναι βλαστημία καὶ αἵρεσις νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκην ἀνακαινίσεως. Καὶ *Πίος ὁ 9'*, ἀφ' οὗ δι' ἐγκυκλίου του καὶ τοῦ ταύτῃ προσσηρημένου συλλάβου, περιλήψεως τινος τῶν ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ περιεχομένων, ἐπανέλαβε τὰ αὐτὰ ἀναθέματα κατὰ τῶν νεωτέρων φιλελευθέρων πολιτικῶν ἀρχῶν, τῶν διεπουσῶν τὰ κράτη σήμερον, συγκαλέσας μεγάλην τινὰ ἐκ Λατίνων ἐπισκόπων σύνοδον εἰς *Ῥώμην*, ἐν τῷ *Βατικανῷ*, ἐπέτυχεν, ὥστε νὰ ἀνακηρύξῃ αὕτη τῷ 1870 τὸν πάπαν ἐν τοῖς ἀφορῶσι τὰ ἦθη καὶ τὴν πίστιν *ἀλάθηστον!* Οὕτω πᾶσα διαταγὴ ἀπὸ *Ῥώμης* πρέπει παρὰ πάντων τῶν καθολικῶν νὰ γίνηται τοῦ λοιποῦ δεκτὴ, ὡς προερχομένη ἀπὸ ἀλανθόστου πηγῆς. Ἄλλ' ὡς εἰ ἤθελεν ὁ

Θεὸς νὰ τιμωρήσῃ τὴν ἀλαζονεῖαν ταύτην τῶν παπῶν, ἀξιούντων νὰ ἀποδοθῇ αὐτοῖς θεῖα τις ιδιότης, ἢ τοῦ ἀλανθάστου, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ νέου τούτου δόγματος κατηργήθη ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης, ἢ δὲ Ῥώμη κηρυχθεῖσα πρωτεύουσα τῆς μιᾶς ἐλευθέρως Ἰταλίας κατελήφθη ὑπὸ ἰταλικῶν στρατευμάτων. Τῷ δὲ 1871 ἐγκαθιδρύθη ἐν αὐτῇ ὀριστικῶς ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις.

Κατὰ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ ἀλανθάστου, ἣτις ἐθεοποίησε τὸν πάπαν, κατέστησε δὲ πᾶσαν σπουδὴν πρὸς βελτίωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἀδύνατον, κατεξάνεστησαν πολλοὶ πεπαιδευμένοι καθολικοὶ ἐν Γερμανίᾳ (Δέλιγγερ), Γαλλίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ, οἵτινες ὀνομάσαντες ἑαυτοὺς παλαιοὺς καθολικοὺς, δηλ. γνησίους, ἀπετέλεσαν ἰδίᾳ θρησκευτικὰς κοινότητας καὶ ἐπανήλθον εἰς τὰς ἀρχαίας πρὸ τοῦ σχίσματος ἰδέας καὶ ἀρχάς, τὰς κρατούσας μέχρι σήμερον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ, μεθ' ἧς ἐζήτησαν ἀπ' ἀρχῆς νὰ ἐνωθῶσι.

ΣΗΜ. Τὸ κυριώτερον στήριγμα τοῦ παπισμοῦ ὑπῆρξαν πάντοτε τὰ μοναχικὰ τάγματα, μάλιστα οἱ ἰησοῦῖται, οἱ φραγκισκανοί, οἱ δομινικανοὶ καὶ αἱ ἀδελφαὶ τοῦ ἐλέους. Θεολόγοι διαπρέψαντες ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ὑπῆρξαν ὁ Βοσσουέτος, ὁ Πασχάλ, ὁ Φενελών, ὁ Δέλιγγερ καὶ ἄλλοι.

§ 41.

Ποία ἡ λατρεία καὶ ποῖα τὰ ἦθη παρὰ τοῖς καθολικοῖς λαοῖς ;

Οἱ καθολικοὶ φιλοῦσιν, εἴπερ τινὲς καὶ ἄλλοι χριστιανοί, τὴν πομπώδη καὶ λαμπρὰν λατρείαν. Οἱ ναοὶ αὐτῶν εἶναι ἐνιαχοῦ μεγαλοπρεπέστατα κτίρια. Διακρίνεται δὲ πρὸ πάντων διὰ τὸ μέγεθος αὐτῆς καὶ τὴν λαμπρότητα ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ῥώμῃ. Εἶναι δὲ κεκοσμημένοι οἱ καθολικοὶ ναοὶ δι' ἔργων πολλακίς μεγάλῃς καλλιτεχνικῆς ἀξίας, δι' εἰκόνων, ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων ἐξόχων καλλιτεχνῶν (Ραφαήλ, Μιχαήλ Ἀγγελος). Καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ δ' αὐτῶν μουσικὴ ἐκαλλιεργήθη διὰ μεγάλ-

λων μουσικῶν (Παλκιστρίνας). Ὁ καθολικὸς λαὸς εὐρίσκεται ἐν παχυλωτάτῃ θρησκευτικῇ ἀμαθείᾳ, διότι τὸ κήρυγμα σπανίως ἀκούεται. Ἐντεῦθεν ὁ φανατισμὸς καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι του.

Τὰ ἤθη τῶν καθολικῶν λαῶν (Ἰταλίαις, Γαλλίαις, Ἰσπανίαις, Πορτογαλλίαις καὶ μεσημβρινῆς Ἀμερικῆς), δὲν φημιζονται ἐπὶ καθαρότητι. Ὁ ἐν Γαλλίᾳ μάλιστα ἐπικρατῶν ὕλισμὸς εἶναι πασίγνωστος. Ζῆλον ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τοῦ Εὐαγγελίου ἀνέπτυξαν τὰ μοναχικὰ τμήματα. Καθολικοὶ ἱεραπόστολοι εἰργάσθησαν καὶ ἐργάζονται ἔτι ἐν Ἰνδίαις, Ἰαπωνίᾳ, Κίνᾳ, Ἀμερικῇ καὶ Αὐστραλίᾳ. Ἐφημέρισθησαν δ' ἐξ αὐτῶν ὁ Ξαφέριος ἐν Ἰνδίαις καὶ ὁ Δελκακῆς ἐν Ἀμερικῇ. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῶν ἐνεργειῶν των δὲν ὑπῆρξαν μεγάλα καὶ ἕνεκα τῆς διχονοίας μεταξὺ τῶν ἱεραποστόλων καὶ διότι ἀπολίτισται λαοὶ ὀλίγον ἐννοοῦσι τὸν χριστιανισμόν καὶ δυσκόλως δέχονται αὐτόν.

Καθολικοὶ εἶναι περὶ τὰ 200 ἑκατομύρια.

Γ'.

Ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Α'.

Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει.

§ 42.

Πῶς προσηνέχθη ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν ;

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία εὐρέθη ὑπὸ ξένους ἀλλοθρήσκους ἄρχοντας, ὅπως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ Σουλτᾶνοι, εἰ καὶ τὸ κοράνιον ἐπιβάλλει ὡς καθῆκον τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, ἐπειδὴ ἡ πραγματοποίησις τῆς διατάξεως ταύτης ἦτο δυσκολωτάτη καὶ σχεδὸν ἀδύνατος, ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνεχθῶσι τὴν θρησκείαν τῶν αὐτοῖς ὑποταγέντων λαῶν, ἐπέβαλον ὅμως αὐτοῖς ἀντὶ τούτου τὸν κεφαλικὸν φόρον. Ὁ πορθητῆς Μωάμεθ ὁ Β' ἀνεγνώρισεν ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἰνα

μάλιστα εμπνεύσει εμπιστοσύνην εἰς τοὺς κατεπτοημένους χριστιανούς τοὺς καταλείποντας τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιεποιήθη τὴν ἐκκλησίαν, διατάξας νὰ γίνῃ νέα ἐκλογή πατριάρχου, διότι ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος ἐχόρευε, καὶ μεγάλως τιμῆσας τὸν ἐκλεχθέντα ὡς τοιοῦτον Γεννάδιον τὸν Σχολάριον. Ὁ πατριάρχης ἐκηρύχθη ἐθνάρχης τῶν ὀρθοδόξων, ἀνεγνωρίσθη δὲ αὐτῷ τε καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις δικαστικὴ ἐπὶ τῶς χριστιανῶν ἐξουσία, ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀνοχὴ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Πολλάκις μετὰ ταῦτα ἐπειρῶντο φανατικοὶ Τοῦρκοι νὰ ἀναγκάζωσι τοὺς χριστιανούς νὰ ἐξομώσωσι τὴν θρησκείαν των καὶ νὰ ἀσπάζωνται τὸν ἰσλαμισμόν ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ἐπὶ Σελῆμ τοῦ Α' (1520) ἐκινδύνευσαν μάλιστα οἱ χριστιανοὶ νὰ ὑποστῶσι γενικὸν διωγμόν. Οἱ ἀπαξ ἐξομῶντες δὲν ἰδύναντο πλέον νὰ ἐπιστρέψωσι. Ἐν ᾧ οἱ μωαμεθανοὶ ἀπήλασαν μεγάλων προνομίων, οἱ χριστιανοὶ ἐστέναζον ὑπὸ τὸ βάρος πολλῶν καταπίεσεων καὶ μειονεκτημάτων· δὲν ἦσαν δεκτοὶ εἰς τὰ δικαστήρια ὡς μάρτυρες κατὰ τῶν Τούρκων· ἡ περιουσία των ἰδύναντο νὰ κηρυχθῇ ὡς κτῆμα τοῦ Σουλτάνου· ἀπεκλείοντο δὲ ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πάσης ἄλλης ὑπηρεσίας καὶ ὤφειλον νὰ δεικνύωσι καὶ ἐξωτερικῶς ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ καὶ τῷ βίῳ αὐτῶν τὴν ταπεινότητα των. Πολλαχοῦ σφάζοντες καὶ καίοντες ἐξηνάγκασαν οἱ Τοῦρκοι πολλοὺς τῶν χριστιανῶν νὰ ἀσπασθῶσι τὸν ἰσλαμισμόν, ἰδίως ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ. Μωαμεθανοὶ ἐγίνοντο διὰ τῆς βίας καὶ ὕσει παῖδες ἰστοριολογοῦντιο μέχρι τοῦ 1638 διὰ τὸ τάγμα τῶν γενιτσάρων. Ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν ἤρχισε νὰ βελιωταὶ ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀφ' οὔτου οἱ μὲν Τοῦρκοι στρατιωτικῶς ἐξέπεσαν, οἱ δὲ Ῥώσοι ἤρχισαν νὰ προστατεύωσι τοὺς χριστιανούς, καὶ ὡς ὀμοδόξους των καὶ ἕνεκα πολιτικῶν λόγων καὶ συμφερόντων. Οἱ χριστιανοὶ ὠφελήθησαν, καὶ διότι οἱ Τοῦρκοι ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους διπλωματικαῖς σχέσεσιν αὐτῶν ἤρχισαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους νὰ μεταχειρίζωνται ὡς διερμηγεῖς Ἕλληνας, μάλιστα ἐκ τῶν πλουσιῶν οἴκων τοῦ Φαναρίου, καθὼς καὶ ὡς ἡγεμόνας ἐν ταῖς παραδουναβίαις ἡγεμονίαις τῆς Βλαχίας καὶ Μολδα-

θείας. Κατὰ δὲ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἔτι μᾶλλον ἐβεβλιώθη ἡ θέσις τῶν χριστιανῶν. Μόνον ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ἐτράχυνεν ἐπὶ τινα χρόνον τὰς μεταξὺ Τούρκων καὶ χριστιανῶν ὑπηκόων σχέσεις, πολλοὶ δὲ χριστιανοὶ καὶ κληρικοὶ μάλιστα ἔπεσον θύματα τῆς ἐξαφθείσης τουρκικῆς θηριωδίας καὶ πρῶτος ὁ πατριάρχης *Γρηγόριος ὁ Ε΄* (1821). Ἀλλὰ τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἐπὶ τὸ εἰρηνικώτερον μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως.

Οἱ Τούρκοι ἀπέβαλον μέρος τῆς ἀρχαίας αὐτῶν σκληρότητος, ἤρχισαν δὲ ὀπωσδήποτε νὰ ἀνέχωνται τοὺς χριστιανούς, ὧν πολλάκις εἶχον ἀνάγκην. Οἱ χριστιανοὶ, φιλεργοὶ ὄντες, διὰ τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας, τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου ἀπέκτησαν πλοῦτην, ἐν ᾧ συγχρόνως διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ τῆς πολλαπλασιασέσεως τῶν σχολείων ὑψώθησαν ὑπὸ ἔποψιν πνευματικὴν πολὺ ἀνώτερον τῶν ἐξουσιαστῶν αὐτῶν. Τὸ *Χάτι Χουμαγιούν*, τὸ ὅποιον ἐξεδόθη μετὰ τὸν φοβερὸν κριμαϊκὸν πόλεμον (1856), ὅστις ἐγένετο ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Σαρδηνίας ὡς συμμάχων τῆς Τουρκίας κατὰ τῆς Ῥωσσίας ἕνεκα ἀσημάντων τινῶν ἐρίδων περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ προσκυνημάτων, ἔθετε τὰς βάσεις πολιτικῆς τινος ἐξισώσεως τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μωαμεθανῶν ὑπηκόων τῆς Πύλης. Κατ' αὐτὰ οἱ χριστιανοὶ ἔμελλον νὰ δύνανται νὰ παρίστανται ὡς μάρτυρες ἐν τοῖς δικαστηρίοις κατὰ τῶν Τούρκων· νὰ παρακάνηται ὡς δικασταὶ ἐν τοῖς τουρκικοῖς δικαστηρίοις· νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὸν στρατὸν καὶ πάσας τὰς δημοσίας θέσεις καὶ νὰ ἀπαλλαγῶσι τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, νὰ ἀπολαύσωσι δὲ πλήρους ἐλευθερίας ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς θρησκείας τῶν, πρὸς ὃν σκοπὸν κατηργεῖτο καὶ ἡ θανατικὴ ποινὴ ἐπὶ τῶν ἐπιστρεφόντων ἐκ τοῦ μωαμεθανισμοῦ εἰς τὸν χριστιανισμὸν. Σημειωτέον ὅμως ὅτι τὸ *Χάτι Χουμαγιούν* μόνον ἐν μέρει μέχρι τοῦ νῦν ἐφημερόσθη. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878), τῆς γενομένης μετὰ τὸν τελευταῖον ὀωσοτουρκικὸν πόλεμον, κατόπιν τῶν σφαγῶν τοῦ Βατὰχ (1877-1878), μέγα μέρος τῶν ὑπὸ τὴν Τουρκίαν χριστιανῶν (Βλάχοι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, Βόσνιοι, Ἐρζεγοβίνιοι, Βούλγαροι, Θεσσαλοὶ, μέρος τῶν Ἠπειρωτῶν ἀπηλλοχρη-

σαν τῆς κυριαρχίας καὶ τῶν πιέσεων τῶν Τούρκων, περὶ δὲ βελτιώσεως τῆς θέσεως καὶ τῶν ὑπολειφθέντων ὑπὸ τὴν Τουρκίαν λαῶν ἐμερίμνησεν ἡ αὐτὴ συνθήκη. Ὅτι ὅμως ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν εἶναι πάντοτε δεινὴ ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν καὶ κακοδιοικήσιν, ἀποδεικνύουσιν αἱ καθημεριναὶ καταπίεσεις πρὸς τοὺς χριστιανούς ἐν Τουρκίᾳ, αἱ σφαγαὶ τῶν χριστιανῶν αἱ γενόμεναι ἐν Γέδῃ τῆς Ἀραβίης (1858), ἐν Λιβάνῳ (1860), ἐν Βατνάκ (1876), ἐν Ἀρμενίᾳ (1895) καὶ ἐν Κρήτῃ (1897).

§ 43.

Πῶς εἶχεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐν Τουρκίᾳ ;

Οἱ Σουλτᾶνοι οὐ μόνον ἀνεγνώρισαν τοῖς πατριάρχεις καὶ τοῖς ἐπισκόποις πάσας τὰς προτέρας αὐτῶν ἐξουσίας, ἀλλὰ παρεχώρησαν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐπὶ τῶν χριστιανῶν ἐξουσίαν ἢ δύναμιν λοιπὸν τοῦ κλήρου ἠῆξσε μᾶλλον ἢ ἠλαττώθη. Πρὸ πάντων ὑψώθη ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐθνάρχης τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὡς ἀντιπροσωπεύων παρὰ τῇ Πύλῃ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν ἐξηρτημένοι ἀπὸ τῆς ἀθαιρεσίας τῶν Σουλτάνων, οἵτινες κατὰ βούλησιν ἀνεπιβάλλον αὐτοὺς χάριν τῶν πλουσίων δώρων, τὰ ὅποια ἐλάμβανον κατὰ πᾶσαν ἀνάδειξιν νέου πατριάρχου. Ἐνεκα τῶν δώρων τούτων τὰ οικονομικὰ τῶν πατριαρχείων ἦσαν πάντοτε ἐν εὐκτῶ καταστάσει. Κατὰ τοῦτο τὰ πράγματα ἐτρέπησαν ἐπὶ τὸ βέλτιον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι εἶχον κατ' ἀρχὰς περὶ ἑαυτοὺς σύνοδόν τινα ἐκ κληρικῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ μεγάλου οἰκονόμου, τοῦ μεγάλου σκευοφύλακος, τοῦ μεγάλου σακελλαρίου, τοῦ ἐκκλησιάρχου, καὶ ἄλλων τινῶν λαϊκῶν μετὰ τοῦ λογοθέτου, τοῦ διερμηνέως μεταξὺ πατριαρχείων καὶ Πύλης.

Μετὰ τῆς συνόδου δὲ ταύτης συνειργάζοντο περὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων. Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ προπαρελθόντος αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ τοῦ Α' (1768),

ἀντὶ τοῦ σώματος τούτου, εἰς ᾧ ἀφείθησαν μόνα τὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιεπισκοπῆς, τὴν περὶ τὸν πατριάρχη ἡ σύνοδος, ἣτις μετ' αὐτοῦ εἶχε τὴν φροντίδα τῶν σπουδαιωτέρων υποθέσεων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους, ἀπετέλεσαν ὡς μὴ μνητροπολίται τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, οἱ λεγόμενοι γέροντες. Κατὰ δὲ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας (ἀπὸ τοῦ 1860) ἡ σύνοδος, ἢ ἀπαρτιζομένη νῦν δώδεκα μνητροπολίται, διετήρησε μόνον τὰς πνευματικὰς υποθέσεις, συνέστη δὲ μικτὸν τι συμβούλιον ἐκ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἕνα φροντιζῆ περὶ τῶν μὴ καθαρῶς πνευματικῶν υποθέσεων, τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν, τῶν διαζυγίων, τῶν κληρονομιῶν καὶ τῶν τοιούτων. Ἀφῆρέθη δὲ καὶ ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀπὸ τῶν ἐπισκόπων, συστάτων μικτῶν δικαστηρίων, ἐν αἷς δηλ. παρκαθήνται ὡς δικασταὶ παρὰ ταῖς Τούρκους καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν χριστιανῶν, τῶν Ἰουδαίων, καὶ ἐν γένει τῶν διαφόρων θρησκευμάτων. Ὑπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ὑπήχθησαν κατὰ τὸν προπαρεληθόντα αἰῶνα αἱ ἐκκλησίαι τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας (αἰτινες ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων εἶχον γίνῃ αὐτοκέφαλοι), ζητησάντων τὴν ὑπαγωγὴν ταύτην αὐτῶν τῶν ἐπισκόπων αὐτῶν, αἵτινες ἤλπιζον ἐκ τῆς προστασίας τοῦ ἰσχυροῦ τότε οἰκουμενικοῦ πατριάρχου νὰ σωθῶσιν ἀπὸ τῶν ἐκ τῆς ἀθαιρεσίας τῶν ἐξουσιαστῶν καταπίεσεων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Σέρβοι (1830) καὶ οἱ Βούλγαροι (1860) ἐζήτησαν ἐσχάτως πάλιν τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῶν ἀνεξαρτησίαν. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα ἀπῆτησαν πράγματα παράλογα καὶ ἀντικανονικά, δηλ. νὰ ἐπεκταθῆ ἡ ἀνεξάρτητος ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία τῶν καὶ ἐπὶ ἐπαρχιῶν τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, αἵτινες ἀνέκαθεν ἀνῆκον τῷ οἰκουμενικῷ θρόνῳ, διὰ τὸν λόγον δῆθεν, ὅτι ἐν αὐταῖς κατοικοῦσι καὶ Βούλγαροι, καὶ τῆς βουλγαρικῆς ἐξουσίας τὸ κέντρον νὰ εἶναι ἐν Κωνσταντινουπόλει. Διὰ τοῦτο ὅμως καὶ ἀπεκηρύχθησαν ὡς σχισματικοὶ ὑπὸ συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1872. Περὶ τούτου πλείονα λέγονται κατωτέρω.

Ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἀπεσπάσθησαν δι-
οικητικῶς καὶ ἀπετέλεσαν αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας καὶ αἱ ἄλλοτε

μετ' αὐτοῦ ἠνωμένοι ἐκκλησίου τῆς Ῥωσσίας (ἐπὶ τοῦ μεγάλου Πέτρου 1722), τῆς Ἑλλάδος (1821), τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας (1873) καὶ τῶν ἐν Αὐστρία ὁρθοδόξων (1740). Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀνεξάρτητοι ἦσαν καὶ αἱ ἐκκλησίου τῆς Κύπρου, καὶ τῆς Γεωργίας ἢ Ἰβηρίας. Οἱ ἐπίσκοποι ἐρωδιασμένοι διὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν φερμανίων τοῦ διορισμοῦ αὐτῶν καὶ διατηροῦντες διὰ πλουσίων δώρων ἰσχυροὺς προστάτας παρὰ τῇ Πύλῃ καὶ τῷ πατριαρχείῳ, ἤρχοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας ἰσχυροί, ἐμπνέοντες πολλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς Ὀθωμανοῖς φόβον. Ἡ ἰσχύς αὕτη τῶν ἐπισκόπων ἐπροστάτευε πολλάκις τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῶν καταπίεσεων τῶν κρατούντων. Παρὰ τοῖς ἐπισκόποις ὑπῆρχε συμβούλιον ἐκ κληρικῶν τῆς ἐπισκοπῆς των, ἢ θέλησις ὅμως τοῦ ἐπισκόπου ἦτο τὸ πᾶν. Μόνον τῶν προκρίτων λαϊκῶν ἢ τῶν καλουμένων δημογερόντων ἦσαν ἠναγκασμένοι οἱ ἐπίσκοποι νὰ λαμβάνωσιν ἐπὶ τῶν σπουδαιωτέρων ὑποθέσεων τὴν γνώμην.

§ 44

Ποία τις ἦτο ἡ κατάστασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας μετὰ τὴν ἄλωσιν ;

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία μετὰ τὴν ἄλωσιν κατέπεσεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἀμάθεια δὲ παχυλὴ ἤρχισε δυστυχῶς νὰ καταλαμβάνη τὸν κλῆρον. Κατὰ τὸν 15' καὶ 16' αἰῶνα σπάνιοι ἦσαν οἱ κληρικοί οἱ γνωρίζοντες γράμματα. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 17' αἰῶνος, ἀφ' οὔτου ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν ἐν γένει ἐβεβελτιώθη, ἤρχισαν νὰ ἰδρύνονται πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς σχολεῖα, ἅτινα συνετέλεσαν καὶ εἰς τῆς παιδείας τοῦ κλήρου τὴν ἀνύψωσιν. Τῶν σχολείων τούτων, ὧν κυριώτερα ἦσαν τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ, Κυδωνίαις, Βουκουρεστίῳ, Ἰασίῳ, Ἀθῶνι, τὴν διεύθυνσιν εἶχον κυρίως κληρικοί. Οὕτως ὁ κληρὸς ὑπῆρξεν ὁ διασώσας τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς δουλείας, δι' αὐτῶν δὲ καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἔθνικὴν συνειδησιν, καὶ παρασκευάσας οὕτω τὴν ἔθνικὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἐπὶ παιδείᾳ ὅμως μεγάλη διέπρεψαν μόνον ὅσοι ἐσπούδαζον ἐν τοῖς τότε ἀκμαζούσι πανεπιστημίαις τῆς Ἰταλίας (ἐν Παταβίᾳ, Πίζῃ, Βενετίᾳ) ἢ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ. Τιοῦτους πεπαιδευμένους θεολόγους ἐκ τῶν χρόνων τῆς δουλείας ἔχομεν ἀρκετούς, οἷον *Μελέιον τὸν Πηγᾶν*, πατριάρχην Ἀλεξανδρείας περὶ τὰ τέλη τοῦ 16' αἰῶνος ἀκμάσαντα· *Κυρίλλον τὸν Δούκαριν*, τὸ πρῶτον μὲν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, εἶτα δὲ Κωνσταντινουπόλεως γενόμενον, ὅστις ἐπολέμησε γενναίως τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ προσήλυτισμὸν ἐνεργούντας ἰησοῦίτας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17' αἰῶνος· *τὸν Δοσίθεον πατριάρχην Ἱεροσολύμων* πεπαιδευμένον ἄνδρα πολλὰ συγγραψάντα καὶ ἐκδύσαντα κατὰ τῶν Λατίνων καὶ τῶν διαμαρτυρομένων (ἤκμασε περὶ τὸ τέλος τοῦ 17' αἰῶνος)· *τὸν Μηριάτην* τὸν ἀριστον ἐκκλησιαστικὸν ῥήτορα τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους (ἔζη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18' αἰῶνος)· *τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν* ἀκμάσαντα περὶ τὰ τέλη τοῦ 18' αἰῶνος, τὸν σφώτερον ἄνδρα τῆς ἐποχῆς ταύτης, οὐ μόνον σπουδαῖον θεολόγον, ἀλλὰ καὶ μαθηματικόν, φιλόλογον καὶ φιλόσοφον δόκιμον· καὶ *τὸν Θεοτόκην*, τὸν σύγχρονον τοῦ Εὐγενίου, γνωστὸν δὲ συγγραφέα τῶν Κυριακοδρομίων, ἐν οἷς ἐξηγοῦνται τὰ εὐαγγέλια καὶ οἱ ἀπόστολοι πασῶν τῶν Κυριακῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ. Ἄφ' οὗτου ἰδρύθησαν ἐν Χάλκῃ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1844) καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις (1853) θεολογικαὶ σχολαί, ἤρξατο νὰ ὑψῶται ἔτι μᾶλλον ἡ παιδεία τοῦ κλήρου ἐν Τουρκίᾳ. Πολλοὶ τῶν κληρικῶν ἐν Τουρκίᾳ ἐμορφώθησαν καὶ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ τῷ 1837 ἰδρυθέντος Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

§ 45.

Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία καὶ ποῖα ἦσαν τὰ ἦθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ;

Ἡ λατρεία ἔμεινε μέχρι κεραίας ἀμειάβλητος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀποβαλοῦσα μόνον τὴν λαμπρότητα, ἐφ' ἣ διέπρεπε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἕνεκα τῆς ἀθλίαις καταστάσεως καὶ τῆς πτωχείας, εἰς ἣν περιέπεσον οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ Τούρ-

και ἀφῆρσαν τὰς καλλίστας ἐκκλησίας καὶ αὐτὸ τὸ πατριαρχεῖον, καὶ μετέβαλον εἰς τζαμιά, δὲν ἐπέτρεπον δὲ κατ' ἀρχὰς ἐπὶ πολλῶν χρόνων νὰ κτιζῶνται νέαι ἐκκλησῖαι ἢ νὰ διορθῶνται αἱ παλαιαί. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ μουσικὴ διεφθάρσαν κατ' ἀνάγκην· τὸ δὲ κήρυγμα ἡκούετο ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀμαθείας τοῦ κλήρου λίαν σπανίως. Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, καθ' ἕν ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἤρχισε κατόπιν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις νὰ ἀναγεννᾶται, τὰ δὲ γράμματα ὁσημέραι νὰ ἐξαπλώνονται ἀφρονώτερα ἐν αὐτῇ, ἤρχισαν ἐν πᾶσι τούτοις ἀνθρώποις τις.

Ἡ πίεσις τῶν δεσποτῶν ἤγειρε μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως ζῆλον πρὸς τὴν πάτριον θρησκείαν. Τὰ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐκλελυμένα ἤθη ἤρχισαν νὰ ἀποβαίνωσιν αἰσιθηρότερα καὶ οὕτω συνέβη ἐν τῇ δουλείᾳ καὶ δι' αὐτῆς ἠθικὴ τις ἀνάπλασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ἡ εὐσέβεια αὕτη ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀμαθείας τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἦτο ἀναμεμιγμένη μετὰ προλήψεων καὶ φανατισμοῦ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων ἢ περιωρίζετο εἰς τὴν περιδεῆ τυπικὴν τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν τῆς θρησκείας τελετῶν. Αἱ ἀκολουθίαι τῆς ἐκκλησίας ἐτελοῦντο μετὰ μεγάλου ζήλου, αἱ νηστεῖαι καὶ ἐν γένει τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα ἐτηροῦντο αὐστηρῶς. Τὰ μοναστήρια ἐχρησίμευον κατὰ τοῦτο ὡς πρότυπα. Ἦσαν δὲ ταῦτα πλήρη μοναχῶν, διότι πολλοὶ φεύγοντες τὰς καταπιέσεις τῶν δεσποτῶν κατέφευγον εἰς αὐτὰ. Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἦτο πάντοτε ἡ κυριωτέρα ἐστία τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἐν αὐτῷ μοναστηρίων ἐφημιζόντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐν Ἱεροσολύμοις, ὅπου μένει ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, καὶ τοῦ Ὄρους Σινᾶ, οὗ προϊστάται ἐπίσκοπος.

§ 46.

Ποῖαι ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πάπας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

Εἶδομεν ἄλλοτε, ὅτι, ἀφ' οὗτου ἐγένετο τὸ σχίσμα, πολλὰ ἐγένε-

νοντο απόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ πάπαι πάντοτε ἐπόθουν νὰ ἴδωσι τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν εἰς ἑαυτοὺς ὑποτεταγμένην. Μετὰ τὴν ἄλωσιν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐζήτησαν νὰ ἐξεγείρωσι κατὰ τῶν Τούρκων τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως, ἐλπίζοντες ὅτι, ἐκδιωκομένων αὐτῶν ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ περιερχομένης ταύτης ὑπὸ καθολικοὺς ἡγεμόνας, θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπεκτείνωσιν ἐνταῦθα τὸ κράτος των. Ἄλλ' εἶχον ἤδη παρέλθῃ οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἡ φωνὴ τῶν παπῶν ἠκούετο ὑπὸ τῶν λαῶν καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως. Οἱ ἡγεμόνες ἐκόφειον νῦν. Διὰ τοῦτο ἐπεδιώξαν ἕκτοτε οἱ πάπαι ἄλλα μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, ἐζήτησαν δηλ. διὰ τῶν ἰησοῦιτῶν καὶ ἄλλων μοναχικῶν ταγματῶν νὰ προσηλυτίσωσι τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἰησοῦιται ἐφάνησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, προστατευόμενοι δὲ ὑπὸ τῶν πρέσβειων τῶν καθολικῶν δυνάμεων, καὶ μάλιστα τῆς Αὐστρίας, Βενετίας καὶ Γαλλίας, ἵδρυσαν πολλαχοῦ σχολεῖα καὶ ἐνήργουν σκανδαλωδῶς προσηλυτισμὸν. Κέντρα αὐτῶν ἐρχομίμευσον ἕκτος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Χίος. Συγχρόνως δὲ ἰδρύθη καὶ σχολεῖον ἐν Ῥώμῃ, ὅπως μορφῶνται ἐν αὐτῷ Ἕλληνες νέοι, αἵτινες μετὰ ταῦτα ὡς Λατῖνοι ἱεραπόστολοι μεταβαίνοντες εἰς τὴν Ἀνατολὴν νὰ σπουδάζωσι νὰ ἐλύωσι τοὺς ὁμογενεῖς των εἰς τὸν παπισμὸν. Ἐκεῖθεν ἐξῆλθε Λέων ὁ Ἀλλάτιος ὁ λυσσοδῶς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πολεμήσας. Ἡ προπαγάνδα, προσηλυτιστικὴ ἐταιρεία ἐν Ῥώμῃ, προσέφερεν ἄφθονα τὰ μέσα πρὸς τοὺς σκοποὺς τούτους. Ἄλλ' οἱ ἡμέτεροι, καίπερ πανταχόθεν πιεζόμενοι, καίπερ δυνάμενοι διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ παπισμοῦ νὰ ἐλπίσωσι νὰ τύχωσι τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἔμενον πιστοὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν των καὶ ἀπέφευγον τὰς προσηλυτιστικὰς ταύτας παγίδας τῶν ἰησοῦιτῶν. Μόνον εὐάριθμοὶ τινες Ἕλληνες ἐν Ἑπτανήσῳ, ταῖς Κυκλάσι νήσοις, τῇ Σμύρνῃ καὶ τῇ Χίῳ ἐδέχθησαν τὸν παπισμὸν, ὠνομάσθησαν δὲ οὐνῖται (uniti cum romana ecclesia) ἢ γραϊκοκαθολικοί. Τὰς αὐτὰς ἐνεργείας ἀνέπτυξεν ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία καὶ κατὰ τῶν ἐν τῇ μεσημβρινῇ

Ἰταλία καὶ ταῖς ἐμπορικαῖς ταύτης πόλεσιν ὀρθοδόξων, ὅπου εἶχον ἐγκαταστή Ἕλληνας τὸ ἐμπόριον μετερχόμενοι, ἐν Βενετία καὶ ταῖς αὐστριακαῖς ἐπαρχίαις. Ὅσοι τῶν ἀνατολικῶν τῶν χωρῶν τούτων ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ῥώμης ἀποδεχθέντες τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα ἐτήρησαν ἀδεία αὐτοῦ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν καὶ τὸν γάμον τῶν κληρικῶν των. Οἱ πάπαι μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐξακολοθοῦσιν ἐπιθυμοῦντες καὶ ἐπιδιώκοντες τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀνατολικῶν ὑπὸ τὴν κράτος των. Ὁ πάπας Πίος ὁ Θ' καὶ κατὰ τὸ 1848 δι' ἐγκυκλίου του καὶ μικρὸν πρὸ τῆς τελευταίας ἐν Ῥώμῃ συνόδου (1869) δι' ἐπιστολῆς του ἐκάλεσε τοὺς ἀνατολικοὺς εἰς ὑποταγὴν. Οἱ πατριάρχαι ἀπήντησαν ὡς ἔδει. Καὶ Λέων ὁ ΙΓ' διατάξας νὰ ἐορταζῆται ὑπὸ πάσης τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἡ ἐορτὴ τῶν ἀποστόλων τῶν Σλαύων Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου (1880) ἐζήτησε νὰ ἐλκύσῃ τοὺς ὀρθοδόξους Σλαύους εἰς τὴν μετ' αὐτοῦ ἔνωσιν. Βραδύτερον δὲ (τῷ 1895) δι' ἐγκυκλίου του προσεκάλεσε τοὺς ἀνατολικοὺς νὰ ἀσπασθῶσι τὸν καθολικισμόν. Ἀλλὰ δικαίως οὐδεὶς τούτων ἔδωκε προσοχὴν εἰς τὴν φωνὴν αὐτοῦ. Ἐν γένει οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ οὐδέποτε θὰ ἀνεχθῶσιν ἐγκαταλείποντες τὰς ἀρχαίας παραδόσεις των, προδίδοντες τὴν πίστιν τῶν πατέρων αὐτῶν, τὴν στηριζομένην ἐπὶ τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀρχαίων οἰκουμενικῶν συνόδων, νὰ ἀποδεχθῶσι τὸν λατινισμόν τὸν διαστρέψαντα οἰκτρῶς τὸν χριστιανισμόν καὶ νὰ ὑποκύψωσιν ὑπὸ τῶν παπικῶν ζυγῶν.

§ 47.

Τίνες ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας ;

Αἱ προτεσταντικαὶ ἐκκλησίαι περιῆλθον τὸ πρῶτον εἰς σχέσεις πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, ὅτε τῷ 1574 οἱ λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς *Τυβίγγης* ἔγραψαν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερμεῖαν τὸν Β', δι' ἧς ἐκθέτοντες τὴν πίστιν αὐτῶν ἐζήτησαν νὰ πείσωσιν αὐτόν, ὅτι οἱ μεταρρυθμισταὶ ἠγέρθησαν οὐχὶ κατὰ τῆς ἀρ-

χρίας χριστιανικής διδασκαλίας, ἀλλὰ κατὰ τῆς διαστροφῆς αὐτῆς διὰ τῶν Λατίνων μοναχῶν, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο δύναται νὰ ὑφίσταται ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ὁ Ἱερεμίας ὁμοῦς ἀπαντῶν κατέδειξεν, ὅτι, ἂν καὶ οἱ ἀνατολικοὶ συμφωνοῦσι τοῖς διαμαρτυρομένοις ἐν τῇ ἀπορρίψει τοῦ παπισμοῦ, τοῦ καθαρτηρίου, τῶν ἀφέσεων, τῆς ἀναγκαστικῆς ἀγαμίας πάντων τῶν κληρικῶν, τῆς λατινικῆς γλώσσης καὶ ἄλλων, ἐν τούτοις ἐν πολλοῖς ἄλλοις διαφωνοῦσιν αἱ δύο ἐκκλησίαι, ἰδίως δὲ ὅτι ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐθεωρήθησαν πάντοτε τὰ ἑπτὰ μυστήρια, αἱ παραδόσεις, τὰ ἀγαθὰ ἔργα, ἡ τιμὴ τῶν ἁγίων καὶ τῶν εἰκόνων αὐτῶν καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν ἐπισκόπων, τὰ κακῶς ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων ἀπορριπτόμενα, ὡς σεβαστὰ διδασκαλίας ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἰσχύουσαι. Νέαι ἐπιστολαὶ ἐκατέρωθεν ἀντιηλλάγησαν, ἀλλὰ συμφωνία δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπέλθῃ. Ὁμοίως ἐναυάγησαν καὶ πᾶσαι αἱ μετὰ ταῦτα γενόμεναι ἀπόπειραι περὶ ἐνώσεως τῶν προτεσταντῶν καὶ ὀρθοδόξων. Φιλικώτατα πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους διέκειτο ἐκ τῶν πατριαρχῶν ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀκμάσας Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ἐλπίζων, ὅτι διὰ τῆς μετ' αὐτῶν φιλίας καὶ τῆς προστασίας τῶν προτεσταντικῶν δυνάμεων ἠδύναντο νὰ καταπολεμηθῶσιν ἐπιτυχέστερον αἰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐνέργειαι τῶν ἰησουϊτῶν, ἀλλὰ διὰ τοῦτο κατηγορήθη, ἡ δὲ ψευδῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ φανείσα προτεσταντικὴ ὁμολογία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας κατεκρίθη γενικῶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τότε ἐξεδόθη ἑλληνιστὶ ἡ Κατήχησις Πέτρου τοῦ Μογιλου, μητροπολίτου Κιέβου, ἡ ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν ἐπικυρωθεῖσα, ἐν ἣ ἀντετάχθη πρὸς τὰς ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησίας, τὴν καθολικὴν καὶ τὰς προτεσταντικὰς, ἡ ἀληθὴς τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας διδασκαλία. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία μέση ἰσταμένη μεταξύ καθολικισμοῦ καὶ διαμαρτυρήσεως ἀπέκρουσε λοιπὸν πάντοτε δικαίως ὡς νεωτερισμοὺς πολλὰς διδασκαλίας τῶν προτεσταντῶν, συμφωνοῦσα μετ' αὐτῶν μόνον, καθ' ὅσον ἀντιτίθενται κατὰ τοῦ παπισμοῦ καὶ τῶν τούτῳ ἰδιόζοντων θεσμῶν καὶ διδασκαλιῶν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀπεδοκί-

μασε καὶ τοὺς διαμαρτυρομένους ἱεραποστόλους, οἵτινες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10' αἰῶνος ἤρξαντο νὰ ἐξαπλώνωται ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ νὰ ζητῶσι νὰ προσηλυτίσωσι τοὺς ὀρθοδόξους εἰς τὸν προτεσταντισμόν. Διὰ τῶν ἱεραποστόλων τούτων διεδόθησαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ μεταφράσεις τῶν Γραφῶν εἰς τὴν ἀπλήν γλῶσσαν. Τὰς μεταφράσεις ταύτας τινὲς μὲν τῶν ἡμετέρων θεολόγων ἀπεδοκίμασαν ὡς προερχομένας ἀπὸ τῶν προτεσταντῶν (Οἰκονόμος), ἄλλοι δὲ ἐθεώρησαν ὡς ἀβλαβεῖς (Φαρμακίδης, Βάμβας). Ἐσχάτως ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Ἀμερικῇ πολλοὶ διαμαρτυρούμενοι, μάλιστα ἐπισκοπιανοί, ἔδειξαν ἐπιθυμίαν νὰ ἴδωσι προσεγγιζούσας ἀλλήλαις καὶ συμφιλιούμενας τὰς δύο ἐκκλησίας. Ἀλλ' οὐδὲν ἀποτέλεσμα προήλθεν.

B'.

Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι.

§ 48.

Πῶς ἐγένετο διοικητικῶς ἀνεξάρτητος ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι καὶ πῶς ὠργανώθη ;

Αἱ ἐκκλησῖαι τῶν χωρῶν, αἵτινες μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀπετέλεσαν τὸ βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος, ὑπήγοντο ἐκκλησιαστικῶς ἀπὸ τοῦ 11' αἰῶνος ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἦσαν αὐτοκέφαλοι, μετὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου περιελήφθησαν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν τῆς ἀνατολικῆς Ἰλλυρίας, ἧς προϊστάτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ὑπὸ δὲ τὸν οἰκουμηνικὸν πατριάρχην ὑπήχθησαν κατὰ τὸν 11' αἰῶνα ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἔπαυσεν. Ἡ Ἑλλὰς γενομένη κράτος ἀνεξάρτητον ἔπρεπε νὰ ἔχη καὶ ἀνεξάρτητον ἐκκλησίαν, διότι τοιαύτη ἀρχὴ ἐπεκράτησεν ἀρχῆθεν ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις νὰ συμμορφῶται πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν. Ἐὰν ἡ ἐκκλησία τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἐξακολουθεῖ ἐξακρωμένη ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως,

τοῦ τελουόντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλτάνου, τοῦτο θὰ εἶχεν, ὡς ἐννοεῖται εὐκόλως, λίαν ἐπιζήμια διὰ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος ἀποτελέσματα. Ἐπὶ τοῦ ὀκταετοῦς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος, ὅτε τὰ πάντα ἐτέλουν ἐν πληρεστάτῃ ἀνωμαλίᾳ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἐν Ἑλλάδι καὶ περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τάξις τις οὐδ' ὑπῆρχεν ἀνωτέρα τις ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Τοιαύτη ὤρισθη τὸ πρῶτον, ἀφ' οὗ ἀποκατεστάθησαν τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ ἦλθεν ὁ Ὅθων ὡς βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ τῆς ἀντιβασιλείας ἕνεκα τῆς ἀνηλικιότητος αὐτοῦ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1833 *συνελθόντες* εἰς Ναύπλιον ἐντολῇ τῆς κυβερνήσεως οἱ ἐπίσκοποι τοῦ βασιλείου ἀνεκήρυσαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι, ἀπεφάσισαν δὲ νὰ διορισθῇ σύνοδος ἐξ ἐπισκόπων ὡς ἀνωτάτη ἀρχή. Ἡ πρώτη σύνοδος συνεκροτήθη ἐκ πέντε ἐπισκόπων ὑπὸ πρόεδρον τὸν τὰ πρεσβεῖα ἔχοντα τῆς ἀρχιερωσύνης. Ἀνέλαθε δὲ ὡς καθήκοντα νὰ ἐπιβλέπῃ ἐπὶ τῆς τηρήσεως τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ νὰ διευθύνῃ τὰς ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις, συμπραττούσας ἐπὶ τῶν μὴ καθαρῶς δογματικῶν ἢ πνευματικῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς Κυβερνήσεως, ἧτις διατηρεῖ καὶ ἴδιον ἀντιπρόσωπον παρ' αὐτῇ, ἵνα δι' αὐτοῦ γίνηται ἡ ἀναγκαία συνεννόησις ἐπὶ τῶν μικτῶν ὑποθέσεων καὶ προλαμβάνηται πᾶσα σύγκρουσις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας. Τότε διελύθησαν καὶ τὰ περιττὰ μοναστήρια τὰ ἄνευ σχεδὸν μοναχῶν ὄντα. Ἰδρύθη δὲ καὶ ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου πρὸς μέρφωσιν τοῦ κλήρου (1837). Τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως ἕνεκα διαφόρων δυσχερῶν περιστάσεων ἀνηγγέθη ἡ κήρυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας μῶλις τῷ 1850. Ὁ τότε πατριαρχεὺς παρὰ προσδοκίαν εἰς ἀπάντησιν ἐξέδωκε τὸν Συνδικὸν Τόμον, δι' οὗ ἐχειραφῆται αὐτὸς πρῶτος τότε τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ διέτασσε τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς, ἀπαγορεύων πᾶσαν συμμετοχὴν τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς! Ὁ Τόμος δυσχερῆσθε δικαίως τοὺς ἐν Ἑλλάδι, διότι ἐθεώρει ὡς μὴ γενομένην ἤδη ἀπὸ τοῦ 1833 τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀνεξαρτησίαν, ἐμνηδένιζε δὲ πάσας τὰς μέχρι τοῦδε πράξεις τῆς συνόδου καὶ τῆς Κυβερνήσεως περὶ τῶν

ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ σχεδὸν καθίστα τὴν ἐκκλησίαν ἐν Ἑλλάδι κράτος ἐν κράτει. Καὶ ἐφάνη μὲν τὸ πρῶτον ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνησις ἐνδίδουσα χάριν τῆς εἰρήνης, ἔπειτα ὅμως, ὅτε ὁ Φαρμακίδης ἐπολέμησε καὶ ἀνῆρσε τὸν Τόμον, δὲν ἐδέχθη αὐτὸν ἡ Βουλὴ τοῦ 1852. Τὸ νέον καταστατικὸν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃ αὐτὴ μέχρι σήμερον διοικεῖται, τὸ ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐκείνης ψηφισθὲν παρέλαθε μὲν τινα ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, αἷον τὸ νὰ προεδρεύῃ τῆς συνόδου ὁ κατὰ καιρὸν μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ νὰ λαμβάνηται τὸ μῦρον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ μόνον διότι ἐκρίθησαν ταῦτα ὀρθὰ καὶ ἵνα δηλωθῇ τιμὴ πρὸς τὸν πρῶτον κατὰ τὰ πρεσβεῖα θρόνον τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, κατ' οὐσίαν ὅμως ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου καταστατικοῦ τοῦ 1833, ἀναγνωρίσαν ἰδίως τὸ δικαίωμα τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὸ ἐποπτεῦναι τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ συμμετέχειν ἐν τῇ διοικήσει αὐτῶν, ὅταν δὲν πρόκειται περὶ καθαρῶς δογματικῶν ἀντικειμένων. Τῷ 1866 μετὰ τὴν πολιτικὴν ἔνωσιν τῆς Ἑπτανήσου ἐγένετο, ὡς εἰκόσ, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτῆς ἔνωσις. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐπτανήσου εἶχε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους κληρὸν ὁπωσοῦν εὐπαίδευτον, διότι πολλοὶ τῶν κληρικῶν τῆς εἶχον σπουδᾶσαι ἐν τῇ ἐν Κερκύρᾳ Ἀκαδημίᾳ καὶ τῷ αὐτῇ προσηρτημένῳ ἱεροσπουδαστηρίῳ, ἅτινα ἀπὸ τοῦ 1821 ἵδρυσεν ὁ Ἄγγλος φιλέλληνας αἰδιμὸς Γουίλφορντ. Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1881 πολιτικὴν ἔνωσιν τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρους τῆς Ἠπείρου κατέστη ἀναγκαίαι καὶ τούτων τῶν χωρῶν ἡ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιαστικὴ ἔνωσις. Τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἐτάραξαν τὸ μὲν ἡ παρουσία τοῦ θειστοῦ Καίρου, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1836 διατηρῶν σχολεῖον ἐν Ἄνδρῳ, ὀρφανοτροφεῖον ὀνομασθέν, ἐδίδασκε, καίπερ φέρων τὸ σχῆμα τοῦ κληρικοῦ, ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, δι' ὃ καὶ κατεδιώχθη, τὸ δὲ ἡ ἐμφάνις ἐν αὐτῇ καθολικῶν (ἰησουϊτῶν, ἀδελφῶν τοῦ ἐλέους) καὶ διαμαρτυρομένων (Κίγκ κ.λ.) ἱεραποστόλων. Ἄλλ' οὔτε ἐκεῖνος οὔτε οὗτοι ἠδυνήθησαν νὰ κλονίσωσι τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν πατροπαράδοτον θρησκείαν των. Ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλή-

ρου, ἐξ ἧς προσδοκᾶται ἡ ἀνύψωσις καὶ ἀνακαίνισις τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν, εἰργάσθησαν ἐν Ἑλλάδι ἐκτὸς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἢ *Ριζάρειος Σχολῆ* (1843) καὶ αἱ κατὰ τὸ 1856 ἰδρυθεῖσαι ἱερατικαὶ σχολαί. Ὡς θεολόγοι ἐκόσμησαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος πρὸ πάντων ὁ *Φαρμακίδης*, ὁ *Οἰκονόμος*, ὁ *Βάμβας*, ὁ *Κοντογόνης*, ὁ *Λυκοῦργος*, ὁ *Κλεόπας*, ὁ *Ῥομπότης*, ὁ *Νικόλαος Δαμαλᾶς*, ὁ *Νικηφόρος Καλογεράς* καὶ ὁ *Ἰγνάτιος Μοσχάκης*.

Γ'.

Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐν Ῥωσσίᾳ.

§ 49.

Πότε ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥωσσίας καὶ ποία ἡ κατάστασις αὐτῆς ;

Πῶς εἰσῆλθῆ ὁ χριστιανισμὸς ἐν Ῥωσσίᾳ εἶδομεν ἀλλοχού. Ἐκεῖ παρετηρήσαμεν, ὅτι οἱ μητροπολίται Κιέβου, οἱ ἀνώτεροι ἐπίσκοποι τῆς Ῥωσσικῆς ἐκκλησίας, οἵτινες μετὰ ταῦτα μετέθηκαν τὴν ἔδραν αὐτῶν εἰς Μόσχαν τὴν ἀποβάσαν πρωτεύουσαν τοῦ Ῥωσσικοῦ κράτους, ἐχειροτονοῦντο καὶ ἐπέμποντο συνήθως ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ἐκείθεν ἐξαρτῶμενοι. Ἦσαν δὲ Ἕλληνες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἡ κατάστασις αὕτη διήρκει μέχρι τοῦ 15' αἰῶνος. Τότε δὲ Ἱερεμίας ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, διατρέφων ἐν Ῥωσσίᾳ χάριν συλλογῆς ἐλεῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει διακειμένων ἐκκλησιῶν, παρακληθεὶς ὑπὸ τοῦ Τσάρου καὶ τοῦ Ῥωσσικοῦ κλήρου, ἀνέδειξε τὸν τέως μητροπολίτην *Μόσχας πατριάρχην*. Ἐκτοτε ἐκυβερνήθη ἡ Ῥωσσικὴ ἐκκλησία ὑπὸ πατριαρχῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἐξάρτησις τις ἀσθενὴς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τινα χρόνον ἐξηκολούθει, διότι ἐν Ῥωσσίᾳ ἐκλεγόμενοι ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχοῦ. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἤρχισαν ἐν Ῥωσσίᾳ νὰ διευθύνωνται ἐντελῶς ἀνεξαρτήτως, ἀφ' οὗτο ὁ μέγας Πέτρος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18'

αἰῶνος ἀκμάζων ἀνέλαβεν εἰς τὰς στίβαρας χεῖρας του τὰς ἡνίας τοῦ ῥωσικοῦ κράτους. Ὁ μεγαλεπήθολος οὗτος καὶ δραστήριος αὐτοκράτωρ, ὅστις τὰ πάντα ἤθελε νὰ διευθύνῃ αὐτός, ἔθηκε δὲ διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων του τὰς βάσεις τοῦ μεγαλείου τοῦ ῥωσικοῦ ἔθνους, δὲν ἤρεσκετο νὰ βλέπῃ συγκεντρωμένην πᾶσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν δύναμιν ἐν ἐνὶ προσώπῳ ἰσοβίως. Διὰ τοῦτο, ὅτε τῷ 1702 ἀπέθανεν ὁ πατριάρχης Ἀδριανός, ἀφῆκεν ἐπίτηδες κενὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον μέχρι τοῦ 1722, καθ' ὃ διάστημα ἐπιτροπὴ προσωρινή ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ διχύθυνε τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Τῷ δὲ 1722 ὤρισθη ὑπ' αὐτοῦ ἀντὶ τοῦ πατριάρχου σύνοδος ἐξ ἐπισκόπων καὶ τινων πρεσβυτέρων ὡς ἀνωτάτη αὐτοκέφαλος ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἣτις ἐδρεύουσα ἐν Πετρούπολει μέχρι τοῦδε τῆ συμπράξει καὶ τῆς κυβερνήσεως διοικεῖ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ῥωσσίας. Οἱ Τσάρροι διὰ τῶν ἐν τῇ συνόδῳ ἐπιτρόπων αὐτῶν ἐξασκοῦσιν ἐπ' αὐτῆς μεγίστην ἐπιρροήν, οἶαν σχεδὸν ἄλλοτε οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐπὶ τῶν συνόδων καὶ τῶν πατριαρχῶν τῆς ἐποχῆς των. Ὁ μέγας Πέτρος συνέστησε πρῶτος σχολὰς πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀπήτησε δὲ προσόντα παρὰ τῶν χειροτονουμένων ἱερέων καὶ διέταξεν ἐν γένει τὰ μοναστηριακὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, περιορίσας τὸν ὑπέρμετρον ἀριθμὸν τῶν μοναστηρίων καὶ μοναχῶν καὶ ἐλαττώσας τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑορτῶν, καθ' ἃς ἔπρεπε νὰ μὴ ἐργάζωνται ἐν τοῖς δημοσίοις γραφείοις. Πολλὴν μέριμναν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ἐπεδείξαντο καὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Πέτρου, μάλιστα δὲ Αἰκατερίνη ἡ Β', Νικολάος ὁ Α' καὶ Ἀλέξανδρος ὁ Β'.

Ἡ λατρεία παρὰ τοῖς Ῥώσοις ἐλαμπρύνθη διὰ τῆς γενναιοδωρίας μάλιστα τῶν Ῥώσων ἡγεμόνων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ πρὸ πάντων βελτιωθείσα διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ἁρμονίας ἀνυψώθη εἰς θαυμασίαν ἀνάπτυξιν. Καὶ τὸ κήρυγμα δέ, τὸ ὅποιον φωτίζον τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων διὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καὶ καταπολεμοῦν ἔνθεν μὲν τὰς δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις, ἐτέρωθεν δὲ τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀδιαφορίαν, δύναται νὰ ἐγείρῃ καὶ διατηρήσῃ νέαν τινὰ ἀληθῆ θρησκευτικὴν ζωὴν, ἤρχισε νὰ ἀκούηται συχνότε-

ρον νῦν ἐν Ῥωσσίᾳ ἢ ἄλλοτε. Ἐν τῇ ῥωσσικῇ ἐκκλησίᾳ ἐβελτιώθη
 μεγάλως ἐσχάτως ἢ παιδεία τοῦ κλήρου, ἀφ' οὗτο ἰδρύθησαν τέσσαρες
 θεολογικαὶ ἀκαδημαίαι, ἐν Πετρούπολει, ἐν Μόσχᾳ, ἐν Κιέβῳ καὶ ἐν
 Καζάν, καὶ πολλαὶ ἄλλαι θεολογικαὶ σχολαί. Ἡ γειτονίασις τῆς
 σοφῆς Γερμανίας δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ἔχη λίαν εὐεργετικὴν ἐπὶ τῆς
 θεολογικῆς μορφώσεως τοῦ ῥωσσικοῦ κλήρου ἐπιφορὴν. Τὴν ῥωσσικὴν
 ἐκκλησίαν ἐκόσμησαν σπουδαῖοι θελόγοι, οἷον ὁ Προκοποβίκιος ἐπὶ
 τοῦ μεγάλου Πέτρου ἀκμάσας καὶ τούτου σύμβουλος γενόμενος ἐν
 ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς μεταρρυθμίσεσι, δογματικὸς σπουδαῖος ὁ
 Πλάτων ὁ συγγραφεὺς τῆς γνωστῆς Κατηχήσεως ὁ δογματικὸς
 Μακάριος ὁ Φιλάρετος καὶ ἄλλοι. Ἐν Ῥωσσίᾳ ὑπάρχει μεγάλη
 πληθὺς αἰρέσεων, ὀνομαζόνται δὲ οὗτοι Ῥασκολνῖκοι, διλ. σχισμα-
 τικοὶ καὶ ἀπεσχίσθησαν ἀπὸ τῆς ῥωσσικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐπὶ
 Νικωνος τοῦ πατριάρχου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, διότι δὲν ἠθέλησαν
 νὰ ἀναγνωρίσωσι τὰ ἐκ τῶν σφαλμάτων των διορθωθέντα λειτουρ-
 γικὰ βιβλία. Ἐνεκα τῆς παχυλῆς των ἀμαθείας περιέπεσον οἱ Ῥα-
 σκολνῖκοι εἰς διαφόρους μωρὰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, διχ-
 ρεθήσαν δὲ μεταξύ των. Ἡ ῥωσσικὴ ἐκκλησία διατηρεῖ ἐν πάσῃ
 σχεδὸν τῇ Ἀσίᾳ ἱεραποστολούς κηρύττοντας τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἐξα-
 πλοῦντας τὸν ὀρθόδοξον χριστιανισμόν παρὰ ταῖς βαρβάρους ἔθνη-
 καῖς. Πρὸς τοὺς ἀλλοδόξους οἱ Ῥῶσσοι προσηνέχθησαν πάντοτε
 μετὰ θαυμασίας ἀνοχῆς. Μόνον ἐν Πολωνίᾳ ἔνεκα λόγων ἔθνικῶν
 ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν ἐξημμένα τὰ πάθη μεταξύ καθολικῶν καὶ
 ὀρθοδόξων. Οἱ ὀρθόδοξοι Ῥῶσσοι ἰσχύοντες νῦν καταπιέζουσι τοὺς
 καθολικοὺς Πολωνοὺς, ὅπως ἄλλοτε, ὅτε ὑφίστατο τὸ ἰσχυρὸν Πο-
 λωνικὸν κράτος, οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐκείνους.

Δ'.

Αί λοιπαί αὐτοκέφαλοι ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι.

§ 50

Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι Αὐστρίας, Βλαχίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου καὶ Ἰβηρίας.

1. Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι τῆς Αὐστρίας.

Πλὴν τῶν ἐν Τουρκίᾳ ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, τῶν τεσσάρων δηλ. πατριαρχείων, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, τῆς αὐτοκεφάλου ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ τῶν ἀνεξαρτήτων ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥωσσίας ὑπάρχουσι καὶ αἱ ἐξῆς αὐτοκέφαλοι ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι:

1. Ἡ ἐκκλησία τῶν ἐν Αὐστρίᾳ ὀρθοδόξων. Οἱ ὀρθόδοξοι οὗτοι Σέρβοι ὄντες, Βλάχοι καὶ Ῥουθῆνιοι ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κάρλοβιτς τελοῦντες, ὑπήγοντο ἄλλοτε διὰ τῶν ἀρχιεπισκόπων Πεκίου ἢ Βελιγραδίου ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ τῷ 1740, ὡς ἀνήκοντες εἰς κράτος ἀνεξαρτήτων, ἐχωρίσθησαν διοικητικῶς καὶ ἀπετέλεσαν ὀρθόδοξον αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν. Σήμερον ὑπάγονται οἱ ὀρθόδοξοι οὗτοι τῆς Αὐστρίας ὑπὸ τρεῖς αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκόπους, τοῦ Κάρλοβιτς τῆς Ἐρμανσταδτ καὶ τοῦ Τσέρνοβιτς, εἶναι δὲ περὶ τὰ τέσσαρα ἑκατομμύρια, ὑπάρχει δὲ πρὸς μέρωσιν τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου αὐτῶν πλὴν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν καὶ θεολογικῆ σχολῆ ἐν τῷ ἐν Τσέρνοβιτς Πανεπιστημίῳ.

2. Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Βλαχίας.

Ἡ ἐκκλησία αὕτη ὑπὸ τοὺς μητροπολίτας Βουκουρεστίου καὶ Ἰασιου τελοῦσα ὑπάγετο ἄλλοτε ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ὑφ' ἐν περιήλθε κατὰ μικρὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν προτέροις χρόνοις, ὅτε εἶχαν ἀποτελέσει οἱ

Βλάχοι κράτος ανεξάρτητον ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἦσαν καὶ ἐκκλησιαστικῶς ανεξάρτητοι. Κηρυχθεῖσα τῆς Βλαχίας ἡμιανεξαρτήτου ἡγεμονίας διὰ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων τῷ 1856, ὁ ἡγεμὼν Κούζας ἐκήρυξε καὶ τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Βλαχικῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὰ ἀνέκαθεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἰσχύοντα, καθ' ἃ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις δέον νὰ ἀκολουθῇ τὴν πολιτικὴν καὶ κράτος ανεξάρτητον δέον νὰ ἔχη καὶ ανεξάρτητον ἐκκλησίαν.

Ἡ ανεξαρτησία αὕτη ἐγένετο πλήρης, ἀπ' οὗτου ἡ Βλαχία μετὰ τὸν τελευταῖον βωσσοτουρκικὸν πόλεμον διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου τῷ 1878 ἐγένετο ανεξάρτητον βασιλεῖον. Ὁ βλαχικὸς κληρὸς μορφοῦται ἐν ταῖς Θεολογικαῖς σχολαῖς τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου καὶ ἐν ἄλλοις μικροτέροις ἐκκλησιαστικαῖς σεμιναρίοις. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κούζα δήμευσις τῶν κτημάτων τῶν ἑλληνικῶν μονῶν ἐν Βλαχίᾳ κατὰ τὸ 1863 περιήγαγεν εἰς σύγκρουσιν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Βλαχίας πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ἀπαίτησις τῶν Βλάχων νὰ ἐπιβληθῶσι Ῥουμᾶνοι ἐπίσκοποι, ἱερεῖς καὶ διδάσκαλοι εἰς τὰς ἑλληνικωτάτας Κουτσοβλαχικὰς κοινότητας τῆς Μακεδονίας κατέστησαν λίαν τεταμέναις τὰς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ πατριαρχεῖον σχέσεις τῆς Ῥουμανίας (1907), ὅθεν ἐπήγασαν καὶ οἱ τελευταῖοι διωγμοὶ κατὰ τῶν ἐν Βλαχίᾳ ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων καὶ αἱ ἀπελάσεις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ Βλαχικοῦ ἔδαφους!

3. Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Σερβίας.

Οἱ Σέρβοι ὅπως καὶ οἱ Βλάχοι, ὄντες ἐκκλησιαστικῶς ανεξάρτητοι ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἐζήτησαν καὶ ὑπέχθησαν ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην τῷ 1766, ἵνα ἔχωσι τὴν ἰσχυρὰν προστασίαν αὐτοῦ κατὰ τῶν καταπίεσεων τῶν ὀθωμανῶν (ὅρα ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν Σεργίου Μακραιοῦ παρὰ Σαββ. Μεσαιων. Βιβλιοθ. Γ' σελ. 251). Ἀλλ' ὅτε τῷ 1830 διὰ τοῦ Ὁθρόννοβιτι ἐγένετο ἡ Σερβία ἡμιανεξάρτητος ἡγεμονία, κατέστη παλιν καὶ

ἐκκλησιαστικῶς αὐτοκέφαλος ὡς ἦτο πρέπον, τῷ δὲ 1878 διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου κυρυθθεΐσης καὶ τῆς Σερβίας βασιλείου ἀπέβη καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία αὐτῆς πλήρης. Ἡ Σερβικὴ ἐκκλησία διοικεῖται ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Βελιγραδίου ἔχοντας περὶ αὐτὸν σύνοδον Σέρβων ἐπισκόπων. Ἐν Βελιγραδίῳ μορφοῦται θεολογικῶς ὁ Σερβικὸς κληρὸς.— Οἰονεὶ παράρτημα τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας εἶναι ἡ τοῦ Μαυροβουνίου, οὗ ἐκκλησιαστικῶς προΐσταται ὁ ἐν Κετίγγη μητροπολίτης Μαυροβουνίου. Οἱ Μαυροβούνιοι εἶναι Σερβικῆς ἐθνικότητος.

4. Ἡ ἐν Ἰβηρίᾳ τοῦ Καυκάσου ὀρθόδοξος ἐκκλησία.

Αὕτη ἄλλοτε ἦτο ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ὑπὸ δύο ἀρχιεπισκόπους, τὸν τῆς ἄνω λεγομένης Ἰβηρίας καὶ τὸν τῆς κάτω Ἰβηρίας, ἀλλ' ἀφ' οὗτου οἱ Ἰβηρὲς ἐζήτησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος ἐναντίον τῶν πιέσεων τῶν Τούρκων καὶ τῶν Περσῶν τὴν προστασίαν τῶν Ῥώσων καὶ περιῆλθον ὑπὸ τὴν ῥωσικὴν ἐξουσίαν, ὑπήχθησαν καὶ πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὰς ῥωσικὰς πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς.

5. Ἡ ἐκκλησία ἢ ἐξαρχία τῆς Βουλγαρίας.

§ 51.

Τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα.

Οἱ Βούλγαροι, ὡς οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βλάχοι, ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων μετὰ τῆς πολιτικῆς τῶν ἀνεξαρτησίας ἀπέκτησαν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν αὐτοκέφαλον ὑπὸ τοὺς ἀρχιεπισκόπους Ὀχρίδος καὶ Τυρνόβου. Ἀλλὰ τῷ 1767 πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐζήτησαν οἰκισθελῶς, ὅπως καὶ οἱ Σέρβοι, τὴν ὑποταγὴν τῶν ὑπὸ τὸν οἰκουμηνικὸν πατριάρχην (παράβαλε τοῦ αὐτοῦ Σεργίου Μακραιοῦ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν σελ. 252). Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1860, ἀφ' οὗτου εἶδον ἀνεξαρτητοῦς καὶ πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Βλάχους καὶ τοὺς Σέρβους, ἐπεθύμησαν καὶ ἐζήτησαν καὶ

αὐτοὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν των κατ' ἀρχάς μὲν τὴν ἐκκλησιαστικὴν, εἶτα δὲ καὶ τὴν πολιτικὴν. Αἱ ἀξιώσεις των ὅμως ἀπ' ἀρχῆς περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ περὶ σχηματισμοῦ ἐξαρχίας ἢ ἐκκλησίας αὐτοκεφαλίου ἐγένοντο οὕτως ἀτόπως καὶ τόσον ἐναντίον τῶν ἰσχυρότων ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, ὥστε πρὸς τὴν τέως κανονικὴν προϊσταμένην αὐτῶν ἀρχὴν τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην περιῆλθον ἀμέσως εἰς ἀδιάλλακτον σύγκρουσιν. Δὲν ἤρκοῦντο δὲ γλ. ὡς προσέτεινεν αὐτοῖς τῷ 1868 ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Σ' νὰ συγκροτήσωσιν ἐκκλησίαν ἢ ἐξαρχίαν Βουλγαρικὴν ἀνεξάρτητον περιοριζομένην ἐν τῇ κυρίως Βουλγαρίᾳ, ἐν ἐπαρχίαις ἀμιγυῶς Βουλγαρικῷ πληθυσμοῦ, μετὰ ἐξάρχου ἐδρεύοντος ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ὑπ' αὐτῶν ἐκλεγομένου, ἀλλ' ἐπικυρομένου ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ἀλλ' ἤθελον οἱ πανταχοῦτῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης σλαβιστὶ ὀμιλοῦντες, εἴτε ἔχουσι βουλγαρικὸν τὸ φρόνημα εἴτε μὴ, νὰ ἀποτελέσωσι μετὰ τῶν ἐν τῇ κυρίως Βουλγαρίᾳ οἰκούντων ἰδίαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητον ἐκκλησίαν τῶν Βουλγάρων μετὰ κέντρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου παρὰ τῷ Ἑλληνι οἰκουμενικῷ πατριάρχει νὰ ἐδρεύῃ ὡς δεῦτερος πατριάρχης ἢ κεφαλὴ αὐτῆς ἢ ὁ ἐξαρχὸς αὐτῆς, νὰ ὑφίστανται δὲ αὐτῶ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ δύο ἐκκλησῖαι ἐκ παραλλήλου, ἢ ἑλληνικὴ καὶ ἢ βουλγαρικὴ, ἀμφοτέραι τὰ κέντρα των καὶ τὸν ἀρχηγὸν των ἔχουσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει· ἡζήσαν δὲ νὰ περιλάβωσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν των καὶ ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, αἱ ὁποῖαι οὐδέποτε ἀνήκον εἰς τὴν βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν, τούναντίον ἀνέκαθεν ὑπήγοντο ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἔχουσι δὲ καὶ ὅπου παρὰ τινῶν τῶν κατοίκων λαλεῖται ἢ σλαβικὴ γλῶσσα ἑλληνικώτατον τὸ φρόνημα. Αἱ τοιαῦται ἀξιώσεις τῶν Βουλγάρων ἦσαν προφανῶς ἀποτοπικαὶ καὶ ἀντικανονικαί. Οἱ κανόνες ἀναγνωρίζουσιν ἐν ἐκάστη ἐπαρχίᾳ ἢ πόλει ἓνα ἐπίσκοπον, ἀπαγορεύουσι δέ, ἵνα ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ ἢ τῇ αὐτῇ πόλει ὑπάρχωσι δύο ἐπίσκοποι. Ὁ Ἡ' κανὼν τῆς Α' οἰκουμενικῆς συνόδου λέγει ῥητῶς· «Ἴνα μὴ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει δύο ἐπίσκοποι ᾖσιν». Οὐδέποτε ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ

οι ὀρθόδοξοι ἦσαν διηρημένοι ἐπὶ τῆ βᾶσει τοῦ ἔθνοφυλετισμοῦ κατὰ τὰς διαφόρους ἐθνικότητας οὕτως, ὥστε ἐκάστη ἐθνικότης ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ χώρᾳ νὰ ἔχη ἴδιον πνευματικὸν ἀρχιερὸν καὶ νὰ ὑπάρχωσι ἐπομένως δύο ἢ πλείυτεροι ἐπίσκοποι ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ. Διὰ τοῦτο τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον δὲν ἰδύνατο νὰ ἀνεχθῆ τὰς ἀξιώσεις ταύτας καὶ ἀπέκρουσεν αὐτάς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Πύλη ὑπὸ τῆς Ῥωσικῆς πολιτικῆς, ἣτις ὑπερήσπιζε τὰς τάσεις ταύτας τῶν Βουλγάρων, πιεζομένη ἐπέδωκεν εἰς τὰς αἰτήσεις αὐτῶν καὶ ἰδρυσεν τῷ 1872 διὰ φερμανίου βουλγαρικὴν ἐξαρχίαν περιλαβούσαν οὐ μόνον τὴν κυρίως Βουλγαρίαν, ἀλλὰ καὶ πλείστα μέρη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης διαμαρτυρούμενα κατὰ τῆς τριαύτης ἀποσπάσεως ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχεῖου καὶ θέλοντα νὰ μένωσι πατριαρχικὰ καὶ ἑλληνικὰ, μετὰ ἐξάρχου ἢ ἀρχιεροῦ αὐτῆς ἢ δευτέρου πατριάρχου, ἐδρεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει, διεμαρτυρήθη δικαίως ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης "Ανθιμος ὁ Σ', ἀφόρισε τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγκαθιδρυθέντα πρῶτον ἐξάρχον τῶν Βουλγάρων "Ανθιμον τὸν πρῶτον Βιδύνης καὶ διὰ μεγάλης τοπικῆς συνόδου τῷ αὐτῷ ἔτει ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκροτηθείσης ἐκήρυξε σχισματικούς, δηλ. ἐπαναστάτας καὶ ἀντάρτας κατὰ τῆς ἀνωτέρας αὐτῶν κανονικῆς ἀρχῆς καὶ ἀποκεκομμένους ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, πάντας τοὺς Βουλγάρους τοὺς ἀκολουθοῦντας τὴν οὕτως ἀντικανονικῶς γενομένην βουλγαρικὴν ἐξαρχίαν. Οἱ Βούλγαροι ἐν τούτοις κατορθώσαντες τῇ προστασίᾳ τῆς αὐτῆς ἰσχυρᾶς δυνάμεως τῆς προστατευούσης αὐτοὺς νὰ ἐκδοθῶσι τὰ ἀναγκαῖα βεράτια διορισμοῦ Βουλγάρων ἐπισκόπων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ καταλαμβάνουσι πολλαχοῦ διὰ τῆς βίας ἑλληνικὰς ἐκκλησίας καὶ ἑλληνικὰ μοναστήρια καὶ σχολεῖα, ἀποδιώκουσι τοὺς Ἑλληνας κληρικούς, μοναχοὺς καὶ διδασκάλους καὶ διαπράττουσιν ἀνηκούστους ἄλλας κατὰ τῶν Ἑλλήνων βιαιοπραγίας. Τῷ 1876 ἐγείρουσι τέλος τὴν γελοῖαν ἐπανάστασιν τοῦ Τατάρ Παζαρτζίκ' προκαλοῦσι τὰς σφαγὰς τοῦ Βατάκ' οὕτω δὲ διδουσιν ἀφορμὴν εἰς τὸν Ῥωσσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1877-1878, κατόπιν

του όποιου δια της συνθήκης του Βερολίνου ιδρύεται τῷ 1878 βουλγαρική, τῷ Σουλτάνῳ κατ' ὄνομα ὑποτελής ἡγεμονία, εἰς ἣν προστίθεται τῷ 1885 δι' ἀρπαγῆς καὶ πραξικοπήματος ἡ Ἀνατολικὴ Ῥωμυλία ἢ ὑπὲρ τὰς ἑκατὸν χιλιάδας ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ περιλαμβάνουσα, τῆς Εὐρώπης ἀνεχομένης καὶ τῆς Τουρκίας μὴ τολμώσης διὰ τὸν φόβον τῆς Ῥωσσίας νὰ παρεμποδίσῃ τὸ πρᾶγμα.

Οἱ Βούλγαροι καὶ πάλιν δὲν πειθονται νὰ περιορίζηται ἡ βουλγαρική ἐκκλησία των ἐν τῇ βουλγαρικῇ ἡγεμονίᾳ μετὰ τῶν νέων μεγάλων ὀρίων τῆς, ἀλλ' ἐξακολουθοῦσι νὰ ἀξιώσῃ πάντοτε νὰ ἐδρεύῃ ὁ ἐξάρχος των ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἡ ἐκκλησία των νὰ ἐκτείνηται ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ καὶ ἐπὶ ἑλληνικῶν ἢ ἑλληνικὰ φρονούντων πληθυσμῶν, διότι ὑπὸ τὸ πρόσχημα' τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀπαιτήσεων κρύπτουσι πάντοτε σχέδιον πολιτικόν, δηλ. τὴν πολιτικὴν ἐπικράτησίν των ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ. Τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον πιέζεται τοσοῦτον ὑπὸ τῆς Πύλης πρὸς χάριν τῶν Βουλγάρων, ὥστε Διονύσιος ὁ Ε' καὶ ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου κηρύττει τῷ 1890 τὴν ἐκκλησίαν ἐν διωγμῷ, ὅτε ἐκλείσθησαν αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησῖαι πανταχοῦ ἐπὶ τινὰ χρόνον πρὸς ἐνδειξιν πένθους. Τῷ 1901 ἐγείρουσιν οἱ Βούλγαροι ταραχὰς ἐν Βουλγαρίᾳ, ἵνα λάθωσι διὰ νέου πραξικοπήματος ἀφορμὴν νὰ καταλάβωσι τὴν Μακεδονίαν, ὡς κατέλαβον τὴν Ἀνατολικὴν Ῥωμυλίαν. Ἡ Ῥωσσία καὶ ἡ Αὐστρία φοβούμεναι μήπως ἐκ τῶν ταραχῶν τούτων ἀνακινήθῃ τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα καὶ θέλουσαι ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἡσυχίαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ζητοῦσι μεταρρυθμίσεις ἐν Μακεδονίᾳ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, ἵνα ἐπέλθῃ ἡ τάξις, ἀλλ' ἡ Πύλη κωφεύει. Τῷ 1903 ἐκρήγνυται τελεία ἐπανάστασις τῶν Σλαύων ἐν Μακεδονίᾳ ὑποστηριζομένων ὑπὸ βουλγαρικῶν σιτιφῶν ἐκ Βουλγαρίας εἰσβαλόντων. Οἱ Τούρκοι ὅμως καταστέλλουσι διὰ τῆς βίας τὴν ἐπανάστασιν ταύτην. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Μακεδονία πληροῦται συμμοριῶν βουλγαρικῶν ὑποστηριζομένων ὑπὸ κομιτάτων ἐν Σόφιᾳ ἐδρευόντων καὶ καταδιωκουσῶν διὰ δολοφονιῶν καὶ παντὸς ἄλλου βιαίου μέσου πᾶν ὅ,τι ἑλληνικὸν καὶ πολλαχοῦ προβαίνουσῶν εἰς

σφαγῆς τῶν κατοίκων ὀλοκλήρων ἑλληνικῶν ἢ ἑλληνιζόντων χωρίων, τοῦτο ἀναγκάζει τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς νὰ ἀμυνθῶσι καὶ δι' ἐνόπλων ἑλληνομακεδονικῶν σωματίων νὰ ἀποκρούωσι τὴν βίαν διὰ τῆς βίας. Ἐπειδὴ δὲ οὕτως ἡ Μακεδονία ἐγένετο τὸ θέατρον μεγάλων ταραχῶν καὶ ἀναστατώσεων, ἀναγκάζεται ἡ Εὐρώπη νὰ ἀναθῆσθαι τῇ Ῥωσσίᾳ καὶ τῇ Αὐστρίᾳ, ὡς ὁμόροις τῇ Τουρκίᾳ ἐπικρατείαις καὶ ἐνδιαφερομέναις πλειότερον διὰ τὴν τάξιν ἐν ταῖς χώραις τοῦ Αἴμου, νὰ διευθετήσωσι τὰ πράγματα τῆς Μακεδονίας καὶ ἐπαναφέρωσι τὴν ἡσυχίαν, ἣν ἀπεδείχθη ἀνίκανος νὰ τηρήσῃ ἡ Πύλη. Ἐν Μύρτσεγ ἀποφασίζεται παρὰ τῶν Δυνάμεων τούτων νὰ εἰσαχθῆ ἐν Μακεδονίᾳ μικτὴ χωροφυλακὴ ὑπὸ Εὐρωπαίους ἀξιωματικούς, ἵνα τηρῆ τὴν τάξιν καὶ οἰκονομικὸς καὶ διοικητικὸς ἔλεγχος. Ἡ Πύλη ἀναγκάζεται μετὰ ἐπίδειξιν τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων ἐν Μυτιλήνῃ (1905) νὰ δεχθῆ τὴν νέαν κατάστασιν. Ἡ ἀθλιότης ὅμως καὶ ταραχὴ ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ ταῦτα. Ἡ θρησσοφιλία καὶ ἡ βαρβαρότης τῶν Βουλγάρων ἐκσπᾷ κατὰ τῶν φιλειρηνικῶν καὶ ἀθῶων Ἑλλήνων τῶν κατοικοῦντων ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Ῥωμιλίᾳ. Πυρπολεῖται ἡ Ἀγγιλίος, διώκονται δὲ οἱ Ἕλληνες ἀπανθρώπως ἐν Βάρνη, ἐν Στενημάχῳ, ἐν Φιλιππουπόλει καὶ ἀλλαγῷ καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῶν καὶ τὰ μοναστήριά των ἐναντίον παντὸς δικαίου, ἐναντίον τῶν διατάξεων τῆς βερολινίου συνθήκης ἀρπάζονται, τὰ δὲ σχολεῖά των κλείονται καὶ πολλὰί χιλιάδες ἐξ αὐτῶν μὴ ὑποφέρουσαι τοὺς διωγμοὺς τούτους ἐκπατρίζονται φεύγουσαι εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα (1907). Οἱ Ἕλληνες ἀρχιερεῖς Μακεδονίας καὶ Θράκης κατηγοροῦνται ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ὡς εὐνοοῦντες τὴν ἄμυναν τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, ἀπειλοῦνται διὰ μεταθέσεων καὶ ἀνακλήσεων ὑπὸ τῆς Πύλης καὶ ἀποκλείονται ἀπὸ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια. Τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον πιέζεται πάντοθεν, ἡ δὲ Ἑλλάς δι' ἐπανειλημμένων διακινώσεων κατηγορεῖται καὶ ἀπειλεῖται ὑπὸ τῆς Πύλης καὶ τῶν Δυνάμεων, διότι δὲν κατορθοῖ, ὡς ἀπαιτοῦσιν αὐταί, νὰ παύσῃ πᾶσα ἄμυνα τῶν Ἑλλήνων ἐν Μακε-

δονία και να ἀφεθῶσιν οἱ ἐκεῖ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ εἰς τὴν διακρίσιν τῶν ἐξακολουθουσῶν να λυμαίνωνται τὴν χώραν βουλγαρικῶν συμμοριῶν. Αἱ μεγάλαὶ Δυνάμεις, ἐπειδὴ συγκρούονται τὰ συμφέροντα αὐτῶν, δὲν συμφωνοῦσι να λαθῶσιν ὀριστικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ μέτρα, ἵνα ἐπαναφέρωσι τὴν τάξιν καὶ τὴν ἡσυχίαν εἰς τὴν πλήμονα χώραν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως διαϊωνίζεται ἡ ἀπερίγραπτος καὶ κρίσιμωτάτη κατάστασις ἐν αὐτῇ. Εἰς τοιοῦτο σημεῖον εὐρίσκειται σήμερον τὸ βουλγαρικὸν ζήτημα, τὸ ὅποιον δικαίως κρατεῖ ἐν συγκινήσει καὶ ταραχῇ ὀλόκληρον τὸν ἑλληνισμόν, διότι ἐν αὐτῷ κινδυνεύουσι καὶ ἀπειλοῦνται οὐ μόνον τὰ πατροπαράδοτα καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν κατακτητῶν διὰ φερμανίων ἀνεγνωρισμένα καὶ ὑπὸ εὐρωπαϊκῶν συνθηκῶν ἐπικεκυρωμένα δικαιώματα καὶ προνόμια τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ὕψιστα συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, διότι πρόκειται περὶ ἐσχεδιασμένης καὶ ἐπιδιωκομένης ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἀρπαγῆς τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, τῶν ἑλληνικωτάτων τούτων ἐπαρχιῶν, μεθ' ὧν συνδέεται τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ κίνδυνος εἶναι περὶ τῶν ὅλων. Ἀριθμοῦσι περὶ τὰ 140 ἑκατομμύρια ὀρθοδόξων ἐν συνόλῳ.

ΣΗΜ. Αἱ ἀπὸ τῶν ὀρθοδόξων κεχωρισμένοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐκκλησίαι τῶν νεστοριανῶν, ἰακωβιτῶν, Ἀρμενίων, Κοπιτῶν, Ἀβυσιαιῶν καὶ Μαρωνιτῶν (σημ. § 33) ἔμειναν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν τῇ αὐτῇ ταπεινώσει καὶ ἀδυναμίᾳ, ἐν ἣ ἀπ' ἀρχῆς διετέλουν. Ἡ ἱστορία αὐτῶν οὐδὲν σχεδὸν ἀξιοσημείωτον γεγονός ἔχει να ἀναγράψῃ. Οἱ καθολικοὶ καὶ οἱ διαμαρτυρούμενοι ἐπειράθησαν καὶ τὰς ἐκκλησίας ταύτας να προσήλυτίσωσιν, ἐπέτυχον δὲ μάλιστα οἱ καθολικοὶ ἱκανοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν να ἀποσπᾶσωσιν ἀπὸ τῶν πατρίων δογμάτων. Καθὼς ὑπάρχουσι εὐχάριμοι τινες οὐνίται ἢ γραικοκαθολικοὶ, οὕτως ἔχομεν νῦν καὶ ὀλίγους τινὰς Κόπτας, ἰακωβίτας καὶ Ἀρμενίους οὐνίτας, δηλ. ἠνωμένους μετὰ τῆς Ῥώμης. Οἱ Μαρωνίται ἤδη ἀπὸ ἀρχαιότερων χρόνων (1182) εἶχον δεχθῆ τὸν καθολικισμόν. Τῶν διαμαρτυρουμένων ἱεραποστόλων αἱ ἐνέργειαι ἀπέφεραν παρὰ τοῖς λαοῖς τούτοις ὀλιγωτέρους καρπούς. Μόνον παρὰ τοῖς νεστοριανοῖς εὗρεν ὁ προτεσταντισμὸς ὑποδοχὴν τιναν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ

ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. Τί εἶναι ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ;

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄.

*Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ Μ.
Κωνσταντίνου (1-313).*

§ 2.—Τίς ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ;

§ 3.—Πῶς ἰδρύθη διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία καὶ πῶς διεδόθη τὸ πρῶτον ;

§ 4.—Πῶς ἐξήπλωθη μετὰ ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς καὶ εἰς πρὸς τίνες δυσκολίας ἐπάλαισεν ἡ ἐξάπλωσις του ;

§ 5.—Τίνες εἶναι οἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ διωγμοί ;

§ 6.—Περὶ τῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων ἀπὸ Χριστοῦ.

§ 7.—Περὶ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων.

§ 8.—Περὶ Ἀπολογητῶν.

§ 9.—Περὶ Πανταίνου καὶ Κλήμεντος.

§ 10.—Περὶ Ὠριγένης καὶ ἄλλων πατέρων.

§ 11.—Περὶ Εἰρηναίου καὶ λοιπῶν συγγραφέων τοῦ Β΄ καὶ Γ΄ αἰῶνος.

§ 12.—Περὶ τῶν Λατίνων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

§ 13.—Ποία ἦτο ἡ διοίκησις τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ;

- § 14.—Ποία ἦτο ἡ λατρεία τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας ;
 § 15.—Ποῖα ἦσαν τὰ ἤθη τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ;

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'.

Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ σχίσματος (313-860).

- § 16.—Πῶς ἐθριάμβευσεν ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τὸν μ. Κωνσταντῖνον ;
 § 17.—Εἰς τίνες νέους λαοὺς ἐξηπλώθη ὁ χριστιανισμὸς ;
 § 18.—Πῶς ἀνεπτύχθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;
 § 19.—Περὶ Ἀθανασίου καὶ μ. Βασιλείου.
 § 20.—Περὶ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων συγχρόνων πατέρων.
 § 20.—Περὶ Γρηγορίου Ναζ., Γρηγορίου Νύσσης καὶ λοιπῶν.
 § 21.—Περὶ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων συγχρόνων πατέρων.
 § 22.—Περὶ τῶν Λατίνων πατέρων.
 § 23.—Πῶς διεμορφώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ἀνεφάνησαν οἱ πατριάρχαι ;
 § 24.—Πῶς ἠύξησεν ἡ ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων Ῥώμης ;
 § 25.—Τίς ἦτο ἡ ἀνωτάτη πραγματικὴ ἐξουσία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ πόσαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ἐγένοντο ;
 § 26.—Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ;
 § 27.—Ποῖα τὰ ἤθη τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης ;
 § 28.—Πῶς ἀνεφάνη τὸ πρῶτον ὁ μοναχικὸς βίος καὶ ποῦ διεδόθη μετὰ ταῦτα ;

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ'.

Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860-1453).

Α'. Ἀνατολικὴ ἐκκλησία.

- § 29.—Πῶς ἐγένετο τὸ σχίσμα μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας ;

§ 30.—'Εγένοντο απόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ;

§ 31.—Ποία τις ἡ βυζαντινὴ θεολογία ;

§ 32.—Ποία ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ποία τὰ ἦθη καὶ ἡ λατρεία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

§ 33.—Πότε ἐπεστράφησαν οἱ Σλαῦοι καὶ ἰδίως οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Ῥῶσοι εἰς τὸν χριστιανισμόν ;

Β'. Δυτικὴ ἐκκλησία.

§ 34.—Ποίαν δύναμιν ἀνέπτυξαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ πάπαι ;

§ 35.—Ποία ἡ λατρεία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ;

§ 36.—Ποία τὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς ;

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'.

Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμῶς χρόνων (1453—1907).

Α'. Ἱστορία τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν.

§ 37.—Πῶς διὰ τοῦ Λουθήρου, τοῦ Ζβιγγλίου καὶ τοῦ Καλθίνου ἐγένετο ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ κατὰ τὸν 15' αἰῶνα ;

§ 38.—Πῶς διεδόθη ἡ μεταρρύθμισις καὶ ποῦ ἐκτὸς τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἑλβετίας ;

§ 39.—Ποία ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ἡ λατρεία καὶ ποία τὰ ἦθη παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις ;

Β'. Ἱστορία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας.

§ 40.—Τίς ἡ δύναμις καὶ ποῖαι αἱ τάσεις τῶν παπῶν ;

§ 41.—Ποία ἡ λατρεία καὶ ποία τὰ ἦθη παρὰ τοῖς καθολικοῖς λαοῖς ;

Γ'. *Ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.*α'. *Ἀνατολική ἐκκλησία ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει.*

§ 42.—Πῶς προσηνέχθη ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ;

§ 43.—Πῶς εἶχεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐν Τουρκίᾳ ;

§ 44.—Ποία ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία μετὰ τὴν ἄλωσιν ;

§ 45.—Πῶς εἶχεν ἡ λατρεία καὶ ποία ἦσαν τὰ ἔθνη ;

§ 46.—Ποῖαι ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πάπας ;

§ 47.—Ποῖαι ὑπῆρξαν αἱ σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας ;

β'. *Ἀνατολική ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι.*

§ 48.—Πῶς ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ πῶς ὠργανώθη ;

γ'. *Ἀνατολική ἐκκλησία ἐν Ῥωσίᾳ.*

§ 49.—Πότε ἐγένετο ἀνεξάρτητος ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥωσίας καὶ ποία ἡ κατάστασις αὐτῆς ;

δ'. *Αἱ λοιπαὶ αὐτοκέφαλοι ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι.*

§ 50.—Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι Αὐστρίας, Βλαχίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου καὶ Ἰθρίας.

§ 51.—Τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα.

Κατασκευάσθε τὸν Βασίλειον ἀπὸ τῆς
ἐπιπέδου τῆς Σφαιρῆς,
ἐκδομένη ἀνεσπασμένη οὐκ ἔσται.
Ὁρίσθητε τὸν ἕκαστον.

11

10

